

ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
ULUSLARARASI ERZİNCAN TARİHİ SEMPOZYUMU
26- 28 EYLÜL 2019 ERZİNCAN
BİLDİRİLER KİTABI

EDİTÖRLER

Dr. Öğr. Üyesi Kemal Taşcı

Dr. Öğr. Üyesi Kader Altın

Dr. Öğr. Üyesi Salih Kaymakçı

ERZİNCAN 2019

ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
ULUSLARARASI ERZİNCAN TARİHİ SEMPOZYUMU
26-28 EYLÜL ERZİNCAN
BİLDİRİLER KİTABI

EDİTÖRLER

Dr. Öğr. Üyesi Kemal Taşçı

Dr. Öğr. Üyesi Kader Altın

Dr. Öğr. Üyesi Salih Kaymakçı

Bu kitabın tüm hakları Erzincan Valiliği'ne aittir.
Kitapta yer alan bildirimlerdeki tüm sorumluluk yazarlarına aittir.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Haberleşme Adresi:

Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü
Atatürk Mahallesi Kültür Merkezi
Barış Manço Park İçi
Telefon:0 446 214 30 79
Faks:0 446 214 80 22
E-Posta:iktm24@kulturturizm.gov.tr

ISBN: 978-975-17-4432-6

19. YÜZYIL SONLARINDA ERZİNCAN'DA İDARİ, SİYASİ SOSYAL VE DİNİ HAYAT

Nurettin BİROL*

ÖZET

1071 Malazgirt Savaşından sonra Türk devletlerinin hâkimiyeti altına giren Erzincan bölgesi, 1514 Çaldıran Savaşından sonra Osmanlı yönetimi altına girdi. 19. Yüzyıl, Osmanlı Devleti için problemlerle dolu bir dönem olmuştur. Osmanlı-Rus savaşlarının sonucunda Doğu Anadolu bölgesinin geleceğini etkileyen olumsuzluklardan Erzincan'da etkilenmişti.

Bu çalışmamızda Erzincan tarihine kısa bir girişten sonra ilk bölümümüzde 19. yüzyılın sonlarında idarî yapı ve nüfusunu inceledik. Bu çalışmamızda Erzincan tarihine kısa bir girişten sonra ilk bölümümüzde 19. yüzyılın son çeyreğinde idarî yapı ve nüfusunu inceledik. 1882 tarihindeki verilere göre Erzincan, Erzurum Vilayetine bağlı bir mutasarrıflıktı. Erzincan vilayeti, Merkez ilçe Erzincan, Refahiye, Kemah ve Kuruçay ilçelerinden meydana geliyordu. Günümüzde Erzincan'a bağlı olan Tercan Erzurum'a, Kemaliye (Eğîn) ise Elazığ (Mamûratü'l-aziz) vilayetine bağlı idi. Üzümlü (Cimin) Erzincan'ın, Çayırlı (Mans) ve Otlukbeli (Karakulak) Tercan'ın nahiyeleri idi. Erzincan'ın nüfusu ise Eğîn ve Tercan hariç, yaklaşık 86.000 Müslüman, 19.000 Ermeni olmak üzere 105.000 civarında idi. Eğîn ve Tercan'ı da eklersek nüfus 150.000 kişi civarında idi.

İkinci bölümde savaşların bölge üzerindeki etkilerinden biri olan Kafkas muhacirlerinin Erzincan macerasını ele aldık. Bu bölümde 1860'lı yıllardan 1920 li yıllara kadar devam eden göçlerin, 1900'lere kadar olanını tetkik ettik. Erzincan, Trabzon Limanı ve Kars, Erzurum istikametinden Orta Anadolu'ya iskânına karar verilen muhacirlerin geçiş güzergâhı olmasının yanında, yeni yerleşim yerleri kurularak iskân edilenler ve bu muhacirlere aynı ve nakdî yardımlar yapan bir bölge konumundaydı.

Üçüncü bölümde, son dönem Erzincan tarihinin en önemli iç meselesi olan ilk Ermeni olayları ve bunların sebep ve sonuçları üzerinde durduk. Burada nüfusun beşte birinden azını meydana getiren Ermenilerin, komitaların kışkırtmaları ile büyük devletlerin bir müdahalesine zemin hazırlamak için, Anadolu'daki bütün Ermenilerle aynı zamanda yaptıkları isyanların hem Müslüman hem de kendileri açısından nasıl kötü bir sonuç ortaya koyduğunu açıkladık.

Son bölümümüzde ise Erzincan'ın sosyal ve dinî hayatında günümüze kadar etkili olan Tasavvuf hareketlerini inceledik. Burada da Mevlevilik ile başlayan ve Erzincan'da bir sembol haline gelen Terzi Baba, Pir-i Sami Hazretleriyle günümüze kadar devam eden tasavvuf hareketlerini ele aldık. Bunda da gördük ki; hem Osmanlı Rus savaşlarında ve hem de Millî Mücadelede Mustafa Kemal'in yakınında olanlar bu hareketin şeyhleri ve müritleri idi. Şeyh Mustafa Fehmi Efendi ve oğlu Şeyh Ahmet Fevzi efendileri bu açıdan Erzincan halkı ve Türk milleti rahmet ve minnetle anmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, 19. yüzyıl, Muhacir, Ermeni, Tasavvuf.

* Dr Öğretim Üyesi; Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Öğretim Üyesi. nbirol@erzincan.edu.tr

SUMMARY

After the Battle of Malazgirt in 1071, the Erzincan region, which was under the domination of the Turkish states, came under Ottoman rule after the 1514 Çaldıran War. The 19th century was a period full of problems for the Ottoman Empire. As a result of the Ottoman-Russian wars, the adversities affecting the future of Eastern Anatolia were affected in Erzincan.

In this study, after a brief introduction to the history of Erzincan, we examined the administrative structure and population in the first part of the 19th century. In this study, after a short introduction to the history of Erzincan, we examined the administrative structure and population in the first quarter of the 19th century. According to the data in 1882, Erzincan was a province attached to the general governorship of Erzurum. Erzincan province, Central district of Erzincan, Refahiye, Kemah and Kuruçay districts were composed of. Tercan, which is the town of Erzincan today, was connected to Erzurum and Kemaliye (Eğın) belonged to Elazığ (Mamüratü'l-aziz) province. Üzümlü (Cimin) Erzincan, Çayırılı (Mans) and Otlukbeli (Karakulak) was Tercan township. The population of Erzincan was around 105,000, of which 86,000 were Muslims and 19,000 were Armenians, except Egin and Tercan. Including Eğin and Tercan, the population was around 150,000.

In the second part, we discussed the Erzincan adventure of Caucasian refugees, one of the effects of wars on the region. In this section, we examined the migrations going on from the 1860s to the 1920s until the 1900s. Erzincan province, Trabzon Port and Kars were the transit routes of the refugees who were decided to settle from Central Anatolia to Erzurum. In addition, this region was established as a settlement for new settlements and settlers, and this region was a region that provides in-kind and cash aid.

In the third chapter, we discussed the first Armenian events, the most important internal issue of the recent history of Erzincan, and their causes and consequences. In this province, Armenians constituted less than one fifth of the population. Nevertheless, they were trying to pave the way for the intervention of the big states thanks to the provocations of the committees. We explained how the rebellions they made at the same time with all the Armenians in Anatolia had a bad result for both Muslims and themselves.

In the last section, we have examined Sufism movements which have been effective in the social and religious life of Erzincan until today. In this last chapter, we examined the Sufi movements starting with the Mevlevi and continuing to the present day with His Holiness Terzi Baba, Pir-i Sami and becoming a symbol in Erzincan. In this we understood that; Those who were close to Mustafa Kemal both in the Ottoman-Russian wars and in the National Struggle were the sheikhs and disciples of this movement. Sheikh Mustafa Fehmi Efendi and his son Sheikh Ahmet Fevzi masters of Erzincan people and the Turkish nation in this respect are commemorated with mercy and gratitude.

Key Words: Erzincan, 19th century, immigrant, Armenian, Sufism.

GİRİŞ

Erzincan ili Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde yer alan bir şehrimizdir. Erzincan, doğuda Erzurum, batıda Sivas, güneyde Bingöl, Tunceli, Elazığ ve Malatya, Kuzeyde ise Giresun, Gümüşhane ve Bayburt vilayetleriyle çevrilidir.

Erzincan, tarih öncesi devirlerden itibaren Anadolu'nun önemli yerleşim yerlerinden biridir. Eskiçağın önemli medeniyetlerinden olan Hititler ve bilhassa Urartular döneminde bu önemini muhafaza etmiştir. Hatta Urartular döneminin en önemli kültür miraslarından biri de bugün Erzincan Altıntepe'de bulunmaktadır. Urartulardan sonraki dönemde Kafkaslar üzerinden gelen ve bir Türk topluluğu olan İskitlerin bölgeye kadar akınlarını görmekteyiz. M.Ö. 6. Yüzyılda İran'da Perslerin Anadolu dâhil bütün Ortadoğu'yu hâkimiyetine alarak Balkanlara kadar ilerlediğini görmekteyiz. Büyük İskender'in Persleri Anadolu'dan çıkarmasıyla beraber Erzincan ve çevresinde sırasıyla Helenistik dönem, Roma ve Bizans imparatorluklarının hâkimiyetinde kalmıştır.¹ Bu dönemlerde Erzincan'ın doğuyu batıya bağlayan İpek Yolu üzerinde oluşu bu öneminin devam etmesine vesile olmuştur.

Büyük Selçuklu Devletiyle beraber Bölge günümüze kadar Türk hâkimiyetine girmiştir.² Malazgirt Zaferinden sonra, Osmanlı hâkimiyetine kadar çok hareketli dönemler yaşayan Erzincan sırasıyla; Mengücekerler, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Eratna Devleti, Erzincan Emirliği, Karakoyunlular ve Akkoyunluların hâkimiyetlerinde kalmıştır.³

Anadolu'nun kaderini belirleyen 1230'da Harizmşah Hükümdarı Celaleddin Harzemşah ile Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat arasındaki Yassıçimen Savaşı, 1243'de İlhanlı Devleti Komutanlarından Baycu Noyan'a bağlı Moğol askerleri ile Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev komutasındaki Selçuklu askerleri arasındaki Köseadağ Savaşı⁴ ve 1473'de Osmanlı Sultanı Fatih Sultan Mehmet ile Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan arasındaki meşhur Otlukbeli Savaşı Erzincan yakınlarında cereyan etmişti.⁵ Bu özelliği ile de Ortaçağda Anadolu'nun kaderinin belirleyen önemli mücadelelerin bu coğrafyada meydana geldiğini görmekteyiz.

Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girişi işte bu 1473 tarihinde meydana gelen Otlukbeli Savaşı ile Akkoyunlu Devleti'nin hızlı bir şekilde çökmeye başlaması ve bölgede genç ve dinamik Safevî Devleti'nin kurulmasıyla, bölge Osmanlı-Safevî hakimiyet mücadelesinin ortasında kalmış ve nihayet 23 Ağustos 1514 tarihindeki Çaldıran Savaşıyla da Osmanlı hakimiyetine geçmişti.⁶

16. Yüzyılın başlarından 19. Yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı yönetimi altında genelde sakin bir dönem geçiren Erzincan, bu yüzyılın sonlarından- İstiklal Harbinin zaferle neticelendiği 1922 yılına kadar yaklaşık yarım asır çok sıkıntılı, açılarla dolu bir dönem geçirmiştir.

Biz bu çalışmamızda ele alıp inceleyeceğimiz konu başlıklarımız; 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. Yüzyıl başlarına kadar geçen dönem içerisinde Erzincan'ın idari ve askeri yapısı ve nüfusu, bu yüzyıldaki Osmanlı – Rus Savaşlarının Erzincan ve çevresi üzerindeki

¹ Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan Tarihi*, Erzincan. 1987, C.1 s.92-110.

² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul. 1971 s.14-32, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 175-188. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s. 239-280.

³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul. 1980 s.55-64, Faruk Sümer, *Selçuklu Devri Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara 1990, s. 1-15

⁴ O. Turan (1971), a.g.e. s. 369-374, 431-437

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı; *Osmanlı Tarihi, C.II*, Ankara 1975, s. 100-103

⁶ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. s. 265-269

etkileri, bu savaşların olumsuz etkilerinden biri olan Erzincan'a gelen Kafkas Muhacirleri ve bunların iskânları, 19. Yüzyılın sonlarında (1890-1900) Erzincan'daki ilk Ermeni ayaklanmaları ve Erzincan'da Tasavvuf hareketlerini ele alacağız.

1. XIX. YÜZYILIN SONLARINA ERZİNCAN'IN İDARİ YAPISI VE NÜFUSU

Tanzimat ve Islahat Fermanlarından sonra Osmanlı idari teşkilatında birçok reformlar yapıldı. Bunlardan biri olan "1864 Vilâyetler Nizamnamesi" ne göre Erzincan Sancağı Erzurum Vilayetine bağlı idi. 1882 yılında yapılan son düzenleme ile Erzurum Vilayeti; Merkez Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Bayezid sancaklarından meydana geliyordu.⁷

Bu tarihlerde Erzincan sancağı; Merkez Erzincan, Kemah, Kuruçay, Refahiye ve Pülümür kazalarından oluşuyordu. Tercan kazası Erzurum sancağına bağlı idi. Otlukbeli ilçesi, eski adı Karakulak ve Çayırılı ilçesi, eski adı Mans ise Tercan'ın nahiyeleri idi. İliç, Eğin'e bağlı nahiye merkezidir. Eğin önce Diyarbakır Vilayetine bağlanmış, Mamûratü'laziz Vilayeti'nin teşekkülü ile, bu vilayete bağlı bir kaza merkezi olmuştur. Üzümlü, ise Cimin adı ile Erzincan kazasına bağlı bir nahiye idi.⁸

XIX. yüzyılın sonlarında Erzincan Sancağı, Erzurum Vilayetine bağlı bir mutasarrıflıktı.⁹ 1897 Erzurum Vilayet Salnamesine göre Erzincan Mutasarrıflığında önemli memuriyetler şunlardı: Mutasarrıf, Naip, Muhasebeci, Müftü, Tahrirat Kâtibi. Mutasarrıfın başkanlığında bir Meclis idaresi bulunuyordu. Bu meclise Naip, Müftü, Başkâtip ve Ermeni murahhası katılıyordu. Yani hem Müslüman hem de Hristiyan toplulukların ileri gelenlerinden oluşuyordu. Erzincan Livası Bidayet Mahkemesi ise Hukuk Dairesi ve Ceza Dairesinden oluşuyordu. Bu iki dairede reis ve azalardan oluşuyordu. Burada da hem Müslüman hem de Hristiyan azalar bulunuyordu. Bu mahkemenin kalem bölümünde ise Başkâtip, Zabıt kâtipleri, İcra Memurları, Mübaşirler bulunuyordu. Muhasebe Kalemi, Tahrirat Kalemi, Vergi Kalemi, Nüfus Kalemi, Evkaf Kalemi, Defteri Hâkanî Kalemi, Nâfia Dairesi, Mahkeme-i Şer 'iye ve Kalemi, Ziraat Bankası Şube Müdürlüğü, Orman Dairesi, Reis, azalar katip ve müfettişlerden oluşan Belediye Meclisi, Muallim-i Evvel ve Muallim-i Sani ve diğer hocalardan müteşekkil Mektebi Rüştîye, Dört hoca ve 230 talebeden meydana gelen erkek ve 25 talebe ve bir hocadan oluşan kız iptidai Mektepleri, bunlardan başka emniyet ve asayişten sorumlu iki Jandarma Taburu ve Polis teşkilatı mevcuttu.¹⁰

Sancağın idari yapılanmasında şehir, kasaba, köy ve köy altı yerleşmeleri olarak mezra, kom, palanga, çiftlik ve mahallelerden oluşmakta ve bir kısım köy altı yerleşmeleri de nüfus barındırmaktaydı. Erzincan merkez kaza ve kazaların mahalle yerleşimleri

⁷ Cevdet Küçük; "Erzurum" DİA. C.11 s. 335

⁸ Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüşdü, Mülazım M. Eşref (haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş) *Osmanlı Atlası*, İstanbul 2003, s.75-79.

⁹ Mutasarrıf: Sancak adı verilen teşekkülün başında bulunan memur hakkında unvan olarak kullanılır bir tabirdir. Liva dahi denilen sancak, kaza ile vilayet arasında idari bir teşekküldü. Bunların bir kısmı kazalar gibi vilayete bağlı, birtakımı da müstakildi. Vilayetlerde olduğu gibi sancaklara da bağlı kazalar vardı. Cumhuriyet devrinde sancaklar vilayet sayılmak suretiyle lağvedilmiştir. M.Zeki Pakalın; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul 1983, s.586

¹⁰ 1897 (1315) *Erzurum Vilayet Salnamesi*, s.214-217

bulunmaktaydı. Kazalarda yerleşik nüfusun yanı sıra konar-göçer hayat tarzı ve buna bağlı olarak aşiret yapılanması da mevcuttu.¹¹

1897 (1315) tarihli salnameye göre¹² “*Erzincan Sancağı Erzurum Vilayetinin Güney-batısında ve Erzurum’a 32 saat mesafede vaki, Kemah, Kuruçay, Refahiye, Pülümür kazalarından mürekkep ve merkez idaresi Erzurum’un 130 kilometre mesafesinde , Fırat’ın kuzey taraflarında sıradağlarla çevrili verimli bir ova dahilinde fevkalade çeşitli bağ ve bahçelerle müzeyyen nefis-i Erzincan kasabasıdır ki, IV. Ordu-yu Hümayun’un dahi merkezidir. Kaza-i mezkûrede 152 köy ile beraber 11.368 hanede 29.443 erkek ve 33.381 kadın ki cem’an 62.824 nüfusu şamil ve havası latif ve mutedildir. Temmuz ve Ağustos aylarında havası biraz kesb-i hararet ederse de ahali bu aylarda bağlara nakl ile mutedil hava bulurlar. Bu kazada 210 cami ve mescid ve 24 medrese ve 3 tekke ve 2 mülkiye rüştüye ve askerî ve 4 zekur (erkek) ve 1 Enas (kız) iptidai (İlkokul) mektepleri 132 mekatib-i sıbyaniye (eski mahalle mektepleri) ve 35 kilise ve manastır, 1 hükümet konağı, ve 1 daire-i askerî ve 18 han, 1.533 dükkân ve mağaza, 3 gazino ve 34 kahvehane, 8 hamam ve 21 çeşme, 15 fırın, 8 meyhane, 106 değirmen ve 10 dabağhane ve 12 bezirhane, 4 kışla, 1 hastahane, 1 silah ambarı ve 1 depo ve 1 aba fabrikasıyla 1 dabağhane-i askerîye ve 1 telgrafhane ve iki cephane ve iki karakolhane ve 11 baruthane, 11 boyahane, 1.985 anbar ve samanlık, 3.091 bahçe, 995 üzüm bağı, 125 mer’a 1.400 arsa ve 1 adet kaplıca mevcuttur. Bu kaplıca Erzincan kasabasına 2 saat mesafede Nörkah (şimdiki Akyazı) ve Çakırman karyeleri yakınında kükürtlü harareti mutedil bir kaplıca olup bazı hastalıklara iyi geldiği bilinmektedir.¹³ Erzincan Kazasında hafafiye (kunduracılık, secaciye ve ihram ve seccade gibi muhtelif sanayi imalatı yapılmaktadır. Gümüş, bakır ve demirden nefis eşyalar imâl olunur. Bakır mamulatin sarfiyatı senelik 12.000 kıyye (okka) den fazladır. Mensucattan manusa (Manisa’ya özgü bir kumaş türü) imaline mahsus, kasabada ve köylerinde 600 hamam takımı ve havlu için 10 ve bez dokumasına mahsus 20 destegâh mevcut olup bunlardan bez ve manusa destegâhlarının her birinde senevî 750 şer top havlu ve havlu destegâhlarının her birinde senevî 250 şer takım havlu nesc ve imâl edilmekte ve şu mensucat ve bakırdan yapılan eşyalar dahili vilayette sarf olunduktan başka, Dersaadet (İstanbul) ve merkez vilayetle mahal-i saireye sevk edilip pazarlanmaktadır. Yün ve pamuktan çatma yastık yüzü ve oda döşemesi dahi imal olunarak derun-u liva ve etraf nahiyelere gönderilerek sattırılır.*

Mahsulat-ı araziyesi buğday, arpa, darı, nohut, bakla, bamyâ, fasulye, pamuk, kavun, karpuz, soğan, yer alması, şalgam, lahana, patlıcan, domates, pancar, havuç, çiriş, her çeşit kabak, ve enva-i sebzevatı sairedir. Meyvelerden; badem, vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, ayva, zerdali, şeftali, erik, ceviz vesaire kesretlice olduğundan derunu livaya ve Erzurum’a kadar nakl edilerek pazarlanır.”

Sancakta nüfusun büyük çoğunluğu köylerde toplanmıştır. “*Nefs-i Kasaba*” olarak adlandırılan şehir veya kasaba merkezleri de nüfusun bir kısmını barındırmıştır. Şehirde nüfus; yönetici zümre, memurlar, vakıf sektöründe istihdam olanlar, esnaf ve askerler gibi çeşitli sosyal sınıflara mensup gruplardan oluşturmaktadır. Bu zümreler genellikle yaptıkları işlerden dolayı düzenli gelirleri ve buna bağlı olarak ta toplum ve devlet nezdinde saygınlıkları bulunmaktaydı. Çiftçilerin tamamı ve özellikle işsizlerin büyük bir kısmı köy ve köy altı yerleşmelerinde meskûndular. Bu iki grubun şehirde yaşayanlara nazaran,

¹¹ Abdulkadir Gül; “Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği)” *EÜHFD, C. XVII, S. 1-2 (2013) s.21*

¹² 1897 (1315) *E.V.S.*, s.225-227

¹³ Bahsedilen kaplıca günümüzde Erzincan Belediyesi tarafından modern havuzlarıyla işletilen ve Ekşisu piknik alanı ve maden suyu tesislerine yakınında olup, Erzincan’a yaklaşık 10 km mesafededir.

düzenli gelirleri ve okuma yazma düzeyleri daha düşüktü. Bu idari yapının coğrafi dağılımı düzensiz, ulaşım ve haberleşme sistemleri çok yeterli değildir.¹⁴

XIX. Yüzyılın Sonlarına Erzincan'ın Nüfusuna gelince, XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Hükümeti'nin bizzat yaptığı sayımlar ve yabancı kaynaklarda modern anlamda nüfus istatistikleri mevcuttur. Zira XIX. yüzyılın 2. Yarısından önceki nüfus sayımları daha ziyade toprak yazımı maksadıyla vergi ya da asker almaya yönelik olduğundan askerlik yapabilecek ya da vergi verebilecek erkekler sayılıyordu. Bu kaynakların güvenilir olanlarının verdikleri rakamlar çoğu kez birbirine yakın rakamlardı. Bu maksat gözetilmeden yapılan ilk sayımı 1831 yılında olmuştur. Dolayısıyla çağdaş anlamda ilk resmi nüfus sayımı kabul edilmektedir¹⁵. Osmanlı ülkesinin tamamının sayılmadığı bu çalışmada sadece erkekler sayılmış ve nüfus hane hesabına göre tespit edilmişti.¹⁶

Buna göre Erzurum Vilayetinin bir sancağı olan Erzincan'ın aynı dönemde hane hesabına göre nüfus durumu şu şekildeydi¹⁷.

Erzincan Sancağı	Müslüman (Hane)	Ermeni (Hane)
Erzincan Kasabası	6.000	1.500
Kuzucan Kazası	3.000	400
Mazgirt Kazası	2.500	200
Ovacık Kazası	2.500	-
Kemah Kazası	4.000	1.000
Kuruçay Kazası	3.000	100
Toplam	21.000	3.200

Tablonun tetkikinden de anlaşılacağı üzere bölgenin en düşük Ermeni nüfus oranlarından biri Erzincan Sancağında gerçekleşmişti. Müslümanların 21.000 hanesine (105.000 kişi) karşılık Ermeniler sadece 3.200 hane (16.000 kişi) nüfusa sahiptiler. Toplam

¹⁴ A. Gül; “(2013) a.g.m. s.21-25

¹⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1943, s. 9, 10; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. (Çev. Bahar Tırnakçı) İstanbul 2010, s. 45. Osmanlı Devleti'nin bu sayımdan asıl maksadı Müslüman olmayanlara şahsi vergi uygulaması getirmek ve yetişkin Müslüman erkekleri orduya almak üzere sayısal bir veri oluşturmaktır. Daha önceki sayımlarda topluluk liderlerinin verdiği eksik bilgiler esas alınırken, artık erkek nüfus doğrudan sayılmıştır. Buna rağmen Osmanlı Devleti bu dönemde kadınlar, yetimler, ergenlik çağına gelmemiş Hıristiyanlar, akli veya fiziki özürlü bulunanlar yüksek dereceli devlet görevlileri gibi kişisel vergi vermekle veya askerlik yapmakla yükümlü olmayan kişileri yazma gereği duymamıştır. Bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 47.

¹⁶ Mehmet Demirtaş, “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının Doğu Anadolu'da Nüfus Hareketlerine Etkisi ve Doğu Vilayetlerinin Nüfusu” *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu (20-21 Şubat 2014 Selanik) Bildiri Kitabı* C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 2014, s. 183-224. s.194

¹⁷ BOA. Y. E.E-553/6. M. Demirtaş. A.g.m. s.197

hane miktarının 24.200 (121.000 kişi) olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Müslümanların toplam nüfus içindeki oranının yaklaşık olarak % 87, Ermenilerin oranının ise yaklaşık olarak % 13 olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁸

Osmanlı Devleti'nde kadınların da hesaba katıldığı ilk nüfus sayımı 1881-1882 tarihinde yapılan ve sonuçları 1893'te açıklanan sayımdır. Kadınların da sayılması sebebiyle bu sayım oldukça önemlidir. Dolayısıyla sonuçları, daha önceki yıllarda yapılan nüfus tahminlerine ve konsolos raporlarında göre daha güvenilir bulunmaktadır.

Erzincan Sancağının sınırlarında 1877'ye göre ciddi değişiklikler olduğu dikkati çekmektedir. Buna göre 1877'de sancağa bağlı bulunan Mazgirt, Ovacık ve Kuzucan (Pülümür) kazaları 1881-1882 tarihli nüfus sayımında sancağın dışında kalmıştı. Buna mukabil Refahiye'nin ayrı bir Kaza olarak sancağa bağlandığı görülmektedir.

1881-1882 nüfus sayımına göre Erzincan ve kazalarının nüfusu şöyledir:

ERZİNCAN SANCAĞI							
Erzincan Merkez Kaza	Müslümanlar			Ermeniler			Genel Toplam
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
	19.879	21.644	41.523	6.125	6.561	12.686	
Refahiye	10.009	10.631	20.640	376	393	769	21.409
Kemah	6.468	7.393	13.861	1.483	1.671	3.154	17.015
Kuruçay	4.874	5.045	9.919	1.231	1.186	2.417	12.336
Erzincan Sancağı Toplam	41.230	44.713	85.943	9.215	9.811	19.026	104.969
Erzurum Vilâyeti Toplamı	204.993	240.555	445.548	46.080	55.058	101.138	546.686

Erzincan Sancağına ait yukarıdaki tablo incelendiğinde Ermenilerin en yoğun olarak yaşadıkları yerin Erzincan merkez kaza olduğu görülür. Burada 41.523 Müslümana karşılık 12.686 Ermeni yaşamaktaydı. Buna göre kaza merkezinde yaşamakta olan az sayıda Rum ve diğer unsurlar dâhil edilmeden yalnızca Müslümanlar ve Ermeniler ölçü alındığında Ermenilerin oranının yaklaşık olarak % 23.4 olduğu görülür. Erzincan Sancağının 107.090 kişi olan bütün nüfusu hesaba katıldığında Müslümanlar yaklaşık olarak % 80, Ermeniler yaklaşık olarak % 17.7'lik bir paya sahip olmuşlardır.

Erzurum Vilâyeti genelinde 1881-1882 sayımına göre toplam 559.025 kişi yaşamaktaydı. Bunların 445.548'i Müslüman, 101.138'i Ermeni idi. Buna göre Müslümanlar yaklaşık olarak % 79.7, Ermeniler ise yaklaşık olarak % 18'lik bir paya sahip olmuşlardır. 1877 tarihli nüfus cetvelinde yer alan verilere göre, Müslümanlar yaklaşık olarak % 87, Ermeniler yaklaşık olarak % 13'lük bir nüfus oranını meydana getirmişlerdi.

¹⁸ M. Demirtaş, a.g.m. s.197-198

Nüfus oranlarındaki bu değişimin, sancağın sınırlarının değişmesiyle ilgili olabileceği düşünülmektedir.

1312/1894-1895 yılına ait nüfus cetvelinde, Erzurum Vilayetinde toplam nüfus 634.324 kişiydi. Bu nüfusun 509.945'i Müslüman, 110.319'u Ermeni'ydi. Geriye kalan nüfus Katolik, Protestan, Rum, Kıpti, Yahudi ve ecnebi olarak tasnif edilmişti. Buna göre Müslümanların toplam nüfus içindeki oranı yaklaşık olarak % 80, Ermenilerin oranı yaklaşık olarak % 17 idi. Bu durum 1881-1882 tarihli nüfus sayımının verileri ile büyük benzerlik göstermektedir. 1877 tarihine göre ise Ermeni nüfusu oranının küçük bir artış gösterdiği gözlemlenmektedir.¹⁹

Ancak bu rakamlara Tercan ve Kemaliye (Eğın) dâhil değildi. Çünkü Tercan Erzurum'a, Eğın de Elazığ (Mamüretü'l-aziz) vilayetlerine bağlı idi.

Osmanlı-Rus Savaşının başlamasından yaklaşık üç ay öncesinde hane hesabına göre yapılan bir nüfus sayımına göre Tercan Kazasında Müslüman: 4.000, Ermeni: 300, Ortodoks: 100, Katolik:200, Protestan: 100 ve Toplam: 4700 Hane mevcuttu.²⁰

1881-1882 nüfus sayımına göre Tercan Kazasının nüfusu şöyle idi.²¹

	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	11.179	8.066	19.245
Ermeni	3.755	2.507	6.262
Genel Toplam	14.934	10.573	25.507

Mamuretü'laziz Vilayeti salnamelerinde Eğın'in nüfusuyla ilgili ayrıntılara da yer verilmektedir. Sözgelimi 1298 (1881) tarihinde basılan vilayetin ilk salnamesinde Eğın ve ona bağlı köylerin nüfusu aşağıdaki gibi verilmiştir:

	Eğın	Köyler	Genel Toplam
Müslüman	2.143	4.688	6.831
Ermeni	2.636	1.243	3879
Rum	---	277	277
Toplam	4.779	6.178	10.987
Hane	2.087	2.895	4.982

¹⁹ M. Demirtaş, a.g.m. s. 206-207

²⁰ M. Demirtaş. a.g.m. s.196

²¹ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, a.g.e. s. 164.

Bundan sonraki salnamelerde (1301/1884, 1302/1885, 1305/1887, 1307/1890, 1308/1891 (Hicri) tarihli) Eğin'in nüfusu Ağın 'la birlikte verilmiştir. Ancak belirtilen bütün bu Salnamelerdeki sayıların değişmediği ve ilk verilen dökümlerin olduğu gibi yinlendiği gözden kaçmamaktadır²²

Eğin (Kemaliye)'nin nüfusu ise Cuinet'e göre 11.439 Müslüman – 7.564 Ermeni olmak üzere toplam 19.000 kişi olarak gösterilmişti. ²³ Tercan ve Eğin'i de hesaba katarsak 116.000 Müslüman, 32.000 Ermeni olmak üzere Erzincan'ın toplam nüfusu 150.000 civarında idi.

2. OSMANLI – RUS SAVAŞLARININ ERZİNCAN ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ:

1774 Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla Kırım'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılmasından sonra Rus Çarları Kırım ve Kafkasya bölgesi ile daha yoğun ilgilenmeye başladılar. 1783 yılında Kırım'ı ilhak eden Ruslar, II. Katerina zamanında Kafkasya'daki ilerlemeyi milli bir politika haline getirmişler, ele geçirilen yerlere Ukraynalıların bir kısmını yerleştirmişlerdi. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti, Kafkasya'da yeni bir politika izlemeye başlamıştır. Bu politikaya göre Çerkezistan, Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarını muhafaza etmek üzere bir serhat ülkesi haline getirilecekti. Osmanlılar, Çerkezleri kendi taraflarına çekmek için siyasi, özellikle dini faaliyette bulunarak bölgeye gönderilen din adamlarının çabalarıyla Çerkezler, Çeçenler, Lezgiler ve Gürcüler arasında İslamiyet'in yayılmasına çalıştılar.²⁴

19. yüzyıla geldiğimizde Osmanlı Devleti Rusya ile üç büyük savaş yaptı. Bunlar;

1. 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı,
2. 1853-1856 Osmanlı- Rus Savaşı (diğer adıyla Kırım Savaşı),
3. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (diğer adıyla 93 Harbi).

Bu savaşlardan sadece Avrupa devletlerinin desteği ile Kırım savaşını Osmanlılar kazanmış, diğer iki savaşı ise kaybetmişti. Osmanlılar bu savaşlarda sadece toprak kaybetmiyor aynı zamanda Ruslar etnik temizlikte yaptıklarından toplu katliamlara maruz kalan Müslüman ahali kitleler halinde Osmanlı topraklarına hicret ediyordu.

2.1. Erzincan'a Gelen Kafkas Muhacirleri

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Erzincan herhangi bir istilaya maruz kalmadı. Ancak, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Rusların Tercan'a kadar gelmesiyle²⁵ Erzincan için tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin Kafkaslarda uyguladığı siyasi ve dini politika işe yaradı. Müslüman olan toplulukların sayısı arttı ve Ruslara karşı teşkilatlı bir direniş hareketi başladı. Ruslara karşı direnen Müslüman örgütler arasında en güçlüsü olan İmam Şamil önderliğindeki teşkilattı. Bütün bu direniş hareketlerini Osmanlılar her bakımdan desteklediler.

Bundan sonra 1853-1855 Kırım Savaşı olarak ta bilinen Osmanlı-Rus Savaşını Avrupa devletlerinin desteği ile Osmanlılar kazanınca, Ruslar 250.000 kişilik bir orduyla

²² Zeki Arıkan, “Eğin Kasabası'nın Tarihsel Gelişimi” *Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi* OTAM C.12 2001 s. 45

²³ Vital Cuinet, *La Turquie D'asia- I*, Paris, 1892, s.363

²⁴ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları., Ankara,1997., s. 37; Jülide Akyüz, “Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri” *bilig*, Yaz / 2008, sayı s.37-38

²⁵ Enver Konukçu, “Tercan'ın Tarihi” *Cumhuriyet'in 75. Yılında Tercan*, Ankara 1998, s.136-140

Kafkasları ablukaya aldı. Sonunda buradaki direnişi kırarak İmam Şamil'i esir aldılar. Diğer direnişçiler de silah bırakmak zorunda kaldı. Böylece Kafkasları kontrol altına almaya başlayan Ruslar bölgede sürekli kalabilmek için Müslüman halka ağı baskı uygulayarak göçe zorladılar.²⁶

Bundan sonra yüzbinlerce Müslüman Hem Osmanlı hâkimiyetindeki Balkanlara, hem de deniz yolundan Trabzon, karadan ise Kars ve Erzurum yoluyla Anadolu'ya göç etmeye başladılar. 1920'lere kadar devam edecek olan bu Kafkas Muhacirleri için Erzincan, orta ve batı Anadolu şehirlerine yerleştirilecek için hem bir dinlenme yeri hem de iskân merkezi konumundaydı. 1860'lardan ve özellikle 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından sonra bölgeye gelen Kafkas muhacirleri Erzincan merkez ve köyleri, Refahiye, Tercan, Kemah ve Kuruçay kazalarına ve yeni kurulan yerleşim yerlerine iskân edilmişlerdi.²⁷

1853-1856 Kırım Savaşı'nı Osmanlı Devleti kazanmasına rağmen en büyük kitlesel göç, savaşı takip eden yıllarda olmuştur. Bu kitlesel göçler muhacir komisyonlarının kurulmasına kapı aralamıştır. Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yüzölçümü olarak küçülürken kaybedilen topraklardan gelen "insan seli" ile büyüyordu. Mali açıdan kötü durumda bulunan devlet, beklenmedik "nüfus patlaması" karşısında iskân (barınak), iaşe, yakacak, sağlık, istihdam, eğitim, alt yapı, ulaşım ve asayiş gibi sorunlarını çözmeye çalışmıştı.²⁸

Daimi iskân yerlerine sevk edilen muhacirlerin yol masrafları ile yolculukları boyunca ihtiyaç duydukları tâyinât bedelleri devlet bütçesinden karşılanmış, iskân edildikten sonrada fakir olanlara belli bir süre daha yevmiye ya da nân-ı aziz²⁹ adı altında nakdî ya da aynî yardımlara devam edilmiştir. Bunların yanında muhacirler 25 yıl boyunca askerlikten ve 10 yıl boyunca da bütün vergilerden muaf tutulmuşlardır. Devlet gelen muhacirleri yerleştirdikçe, yeni muhacirler geliyor, bunların ardı arkası kesilmiyordu. Bunun sebebi Çarlık Rusya'sının Kafkasları şiddetli baskı altına almış olması ve buradaki insanları ya Türkiye'ye göç etmeye, ya da onları nereye sürgün ederse oraya gitmeye zorlamasıydı.³⁰

Erzincan'a gelen Muhacirler hakkında Osmanlı arşivlerinde ilginç bilgilerle de karşılaştık. Bunlardan bazıları özet olarak şöyle sıralayabiliriz;

1860'lardan sonra Kafkasya'dan göç hareketi ivme kazanmaya başlamıştı. 11 Ekim 1860 (25 Rebiyülevvel 1277) tarihinde Trabzon limanına özellikle Karbataylardan bölük - bölük muhacirler deniz yoluyla yığılmaktaydı. Bunlardan 98 ailenin Erzurum Hasankale'ye nakli kararlaştırıldığından yığılmayı önlemek için bir an evvel bunların gönderilmesi istenmişti. Ancak bunlar, daha önce Sivas'a gitmiş olan akrabalarının yanına gitmek istemişlerdi. Bundan başka Karbataylardan 750 civarında muhacir Trabzon'da bekletildiği gibi, peşinden gemiler dolusu muhacir de Limana gelmek üzereydi. Bunların kış bastırmadan iskân edilecekleri yerler tespit edilene kadar, geçici olarak Erzincan,

²⁶ Ömer Karataş, "Karaçay Türklerinin Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX / 2, 2014, (525-538) s.526-527

²⁷ Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Erzincan'a Gelen Kafkas Muhacirleri" *4. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 2-5 Mayıs, Bildiriler Kitabı*, 2019 Erzurum s. 292-308

²⁸ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi Erzurum 2014. s.10

²⁹ Nân-ı aziz: Ekmek, buğday ve diğer hububat ununda yapılan gıda maddesi yerine kullanılan tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, C.II*, İstanbul 1983, s.653.

³⁰ Murathan Keha, "1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'ne Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum'un Durumu" *Ekev Akademi Dergisi Yıl: 17 Sayı: 57 (Güz 2013)* s. 98

Bayburt, Kelkit ve Şarkıkarahisar'a gönderilmelerinin uygun olacağı teklif edilmişti. Bundan başka 340 kişilik bir grup ve 247 kişilik bir başka grup toplam 587 nüfus Ankara, Sivas ve Kala'i Sultaniye'ye nakledilmeleri kararlaştırıldığından bunların derhal Samsun limanına yönlendirilmeleri kararlaştırılmıştı.³¹

1860 yılında artık kitlesel bir hareket halini alan göç dalgalarını kontrol altına almak için Rus ve Osmanlı Hükümetleri bir anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre İmparatorluğa sadece 50.000 Çerkez gelecekti. Fakat 1864 yılının sonunda bu bir sel halini aldı ve Osmanlı Devleti Doğu Çerkezistan'dan gelen tahminen 522.000 mülteciyi iskân etme problemiyle karşı karşıya kaldı.³² Ancak Osmanlı Devleti Rus baskısından kaçarak kendisine sığınan Çerkezlerden konukseverliğini esirgemeyecekti. Sultan, Halife olarak asıl görevinin, yabancı bir güç tarafından işgal edildikten sonra bile kendisine bağlılığını sürdüren bütün tebaasını muhafaza etmek ve onlara misafirperverliğini göstermek niyetindeydi. Ayrıca hükümet, muhacirlerin insan gücü açığını gidereceğini düşünüyor ve bu insanlardan yol yapımında, tarımda ve özellikle de orduda yararlanabileceğini düşünüyordu.³³ Buna bağlı olarak 1866 yılında tahminen 1 milyon Çerkez başarılı bir şekilde Osmanlı Devleti topraklarına yerleştirilebilmişti.³⁴

Ayrıca kasabalarda olan muhacirlerin yukarıda miktarı belirlenen ihtiyaçlarının mal sandıklarından karşılanması hususu Maliye nezaretine iletilmiş ve oradan Şura-yı Devlet'te görüşülerek 29 Ekim 1868 (H. 12 Recep 1285) tarihinde iradesi çıktı. Sultan Abdülaziz'in ve Devlet-i Aliyye'nin muhacirler hakkındaki görüş ve düşüncelerini göstermesi açısından önemli gördüğümüz bu iradenin bir kısmını aynen aktarıyoruz. Bu irade de “ ...Verilen yardımlarda özellikle çürük, bozuk un ve ot verilmemesi, hayvanlarının yorgun olacağından koşturulmaması ve çok yol kat ettiklerinden nalları düşmüş hayvanların nallanması, ayrıca muhacirlere kötü söz ve kötü muamele yapılmaması hatta 'keşke buralara gelmeseydiniz' ...gibi sözler söyleyen olursa bunlar derhal mahallinde hükümet yetkililerine haber verilerek gerekli terbiyelerine bakılması” . talimatı verilmiştir.³⁵

1863 senesinde 700'den fazla nüfusa sahip 80 Hane Kafkas muhaciri Erzincan'a iskân edilmişti. Bu sıralarda Erzincan, muhacirlerin yerleştirildiği yer olmaktan ziyade, batıya özellikle de Sivas'a iskânına karar verilen muhacirlerin geçici barınma yerleri olmaktaydı. Bu gelen muhacirlere Erzincan'ın yardımsever ahalisi yüklü miktarda maddi yardımlar yapmaktaydı. Mesela; 1863'te gelen bu 80 hane ve diğer geçici muhacirler için, 3 yük³⁶ yardım yaptıkları gibi, iki senelik vergilerini de bu muhacirlere harcanması karşılığında peşin ödemişlerdi.³⁷

1863 sonbaharında Kafkasya'dan baskıdan kaçıp hicret eden yaklaşık 160 hane, Kars yakınlarındaki Soğanlı dağında ikamet etmiş, bunların 60 hanesi Erzurum'a, 20 hanesi İspir ve Tercan'a ve 757 nüfusa varan 77 hane de kış bastırmadan Erzincan'a yerleştirilmişti. 1864'de de bunlara 4 yük ve ayrıca 17.670 kuruş miktarı yardımlar yapıldı.

³¹ BOA. A. MKT. NZD. /328-8

³² Halil İnalçık, Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul 2004 s.918.

³³ Kemal H. Karpat; *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul 2010, s.166.

³⁴ H. İnalçık, D. Quataert (Ed.), (2004) a.g.e. s.918; M. Keha, a.g.m. s. 96

³⁵ BOA. İ.ŞD. / 6-311

³⁶ Yük: 500.000 kuruş karşılığı para Şemseddin Sami, *Kamus'u Türkî . Dersaadet 1317*, s.1565, yük: 100.000 akçe yerine kullanılan tabir. M.Z. Pakalın, *a.g.e.C-III*. İstanbul. 1983, s.639

³⁷ BOA. A. MKT. MHM. /256-18, İ.DH. / 52-35423

Bu miktarda yardım haberleri padişahı son derece memnun ederek bir emsal olmak üzere Takvim-i Vekayî gazetesinde ilanını ferman buyurmuştu.³⁸

1864 yazında ise Trabzon limanına yığılan 500 hane muhacirin 80 hanesi Erzincan'a, 100 hanesi Tercan'a, 100 hanesi Kelkit'e, 100 hanesi Kiğı'ya 50 Hanesi Gercanis (Refahiye) kazasına yerleştirildi. Ayrıca bu muhacirlerin geçimlerini sağlamaları için öküz ve inek yardım olarak dağıtılmıştı.³⁹

Bu tarihlerde Kafkaslardan gelen muhacirlere milletimize yakışır misafirperverlik ve yardımlar yapılmasına rağmen bazı istenmeyen durumlar da oluyordu. Mesela; Dört takım Çerkez muhacir Erzincan Sancağının Kuruçay kazasına bağlı genellikle Ermenilerle meskûn Küçük ve Büyük Armudan ve Toğud köylerine geçici olarak yerleştirilmiş ve bunların zaruri ihtiyaçlarının da adı geçen köyler tarafından karşılanması istenmişti. Ancak bu geçici yerleştirmeden sonra oradan başka bir yere nakledilmelerin gecikmesinden dolayı, kuyumculuk ve ticaretle uğraştıklarından çok zengin olan bu bölge Ermenileri, muhacirlere bakmanın kendilerini mağdur ettiğini öne sürüp, Patrikhaneyi devreye sokarak bu muhacirlerin başka yere naklini istemişlerdir. Patrikhanenin bu konu ile ilgili müracaatı 13 Ağustos 1865 (H. 20 Rebiyülevvel 1282) tarihinde Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'de görüşülmüş ve Patrikhanenin talepleri doğrultusunda bunların başka bir yere nakline karar verilmişti.⁴⁰

Yalnız 1865 yılında 5.000 hane Çeçen'in Kars'tan giriş yapması konusundaki görüşmelerde, Rusya Hükümeti tarafından bunların iskânları hususunda bir müdahalede bulunulmuştu. Bu konuda Rusya tarafından 21 Mart 1865'te Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda, bu kişilerin hiçbir şekilde civar eyaletlere yerleştirilmeyip, derhal Erzincan ve Diyarbakır taraflarına gönderilmeleri istenmiş, Osmanlı Hükümeti de bu isteği yerine getirmişti.⁴¹

Rusya, sınıra yakın olup muhacirlerden müteşekkil bir tampon bölgenin oluşması ihtimalini göz önünde bulundurarak, Anadolu'nun güneyine hatta Suriye bölgesine yerleştirilmesini istiyordu.⁴² Başka bir ifadeyle Rusya, başta Erzurum olmak üzere serhat vilayetlere yerleştirilecek muhacirlerin sonraki zamanlarda tekrar Rusya'ya geri dönebilecekleri ihtimaline karşılık bunların sınır bölgeleri yerine sınıra daha uzak olan bölgelere yerleştirilmelerini istiyordu. Nihayet Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 93 Harbi sonrasında konvansiyon yapıldı. Yürürlüğe giren bu konvansiyona göre Sivas'ın doğusunda kalan bölgelere muhacir yerleştirilmemesi yönünde antlaşmaya varıldı. Aslında muhacirlerin yakın bölgelere iskânı daha kolay ve masrafsız olmasına rağmen Osmanlı Devleti, Rusya ile arasının bozulmasını istemediğinden, muhacirlerin sınır bölgelerine yerleştirilmesi neticesinde bahsi geçen olumsuzluklara sebebiyet vermemesi için Rusya'nın taleplerini dikkate aldı.⁴³

³⁸ BOA. A { MKT. MHM. /290-73

³⁹ BOA. A { MKT. MHM. / 305-85

⁴⁰ BOA. MVL / 711-12. Ermeni olayların henüz başlamadığı bu tarihlerde, Bölge Ermenileri arasında kıpırdanmalar başladığı ve "Ermeni Fedailerini" adlı bir çeteye bu köylerden ileriki yıllarda yüklü miktarda yardımlar yapılmıştır. Bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi-I*, Ankara. 1998, s.15. Daha sonra bu beldeye Erivan'dan göç edip bir müddet Hasankale'ye I. Dünya savaşında Rus işgalinden sonra Erzincan'a gelen bir Kısım Kafkas muhaciri iskân edilmiştir.

⁴¹ Süleyman Erkan; "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", *Osmanlı Ansiklopedisi, C. IV*, Ankara 1999, s. 619; A.Saydam,a.g.e. s. 101

⁴² BOA. A.}MKT. MHM. 224/80

⁴³ BOA. A.}MKT. NZD. 356 /75. Hakan Asan; "Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)" *Göç Araştırmaları Dergisi – The Journal of Migration Studies*, Volume: 2 No: 3 January-June 2016.. s.41-42

Kasım 1866'da yeni gelen Çerkez, Çeçen ve Lezgi kabileleri geçici olarak Erzincan'a yerleştirilmiş ve bunların masrafları için aynı sene ilk etapta 53.860 kuruş aktarılmış, bunun yarısı un ve giyecek için geri kalanı da yakacak odun, hayvan yemi ot ve saman ve tuz masrafı için harcanması talimatı verilmişti.⁴⁴

1868'de ise Erzincan'ı yurt tutup iskan ettirilen Çeçen muhacirler için ne miktar yardım yapılacağı belirlenmiş, buna göre; kişi başına günlük yarımşar kıyye dakik (un), 5,5 dirhem tuz, yeteri miktar yakacak odun, 10 hayvanı olanlara hayvanları için telef olmayacak kadar ot ve saman, 10 dan fazla hayvanı olanlar geri kalanını kendi imkânlarıyla beslemesi istenmiştir. Ayrıca sayı olarak 500-600 kadar olan bu Çeçen muhacirler için ilkbaharda inşa edilen meskenlerine yerleşene kadar yardımların sürdürülmesi irade buyurulmuştur.⁴⁵

1883'te yeni gelen Göde muhacirlerinden 80 hane için Erzincan'ın Sivas hududuna yakın Kızıldağ eteklerinde Türkmen yurdu denilen bir mevkiye yeni bir köy inşa edilerek yerleştirilmiş ve bu köye de 20 Şubat 1883 tarihli irade ile Hamidiye ismi verilmiştir.⁴⁶

1888 tarihinde deniz yoluyla Ünye ve Trabzon kıyılarına gelen Gürcü ümerasından kabileler, önce geçici olarak Erzurum'a nakledilmiş, daha sonra da yol masrafları verilerek Erzincan'ın Refahiye, Kemah ve Kuruçay kazalarına iskân edilmek üzere sevk edilmişlerdir.⁴⁷

Türk vilâyet ve sancaklarında müteferrik veya toplu olarak iskân edilen muhacirlerden mevcut köy ve kasabalarda yerleşenler büyüklü küçüklü mahalleler teşkil ederken, boş sahalarda yerleşenler yeni köyler meydana getirmişlerdir.⁴⁸ 1888 tarihinde Tercan Kazasında 312 hane muhacir hazineye ait araziler üzerine izin almadan üstelik Padişah'ın iradesine muhalif bir şekilde 13 pare köy inşa ederek yerleşmişler ve bu köylere kendileri tarafından isimler verilmişti. Yapılan görüşmelerle muhacirler ile bazı aşiret kabilelerinin inşa ettikleri köyleri resmîleştirilerek Şura-yı Devlet kararıyla buralarda meskûn olanların ihtiyaçları olan İmam ve Muhtarlar görevlendirilmiş ve muhtarlara da mühürler verilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁹ 21 Mart 1888 (R. 8 Mart 1304) tarihli irade ile de bu uygulama resmîleştirilmiştir.

Tercan Kazasında Muhacir Tarafından Teşkil edilen 13 Karye (Köy) İsimleri ve Hane Sayıları.⁵⁰

⁴⁴ BOA. MVL. / 1034-25, BOA. İ MVL / 563-25318

⁴⁵ BOA. A { MKT. MHM. / 413-40.

⁴⁶ BOA. İ.DH. / 876-69936

⁴⁷ BOA. DH. MKT. / 1484-5

⁴⁸ Nedim İpek, "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler, 1877-1900" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*,6, Samsun.1991, s.124

⁴⁹ BOA. DH. MKT. / 1488-85

⁵⁰ BOA. DH. MKT. / 1505-13, BOA. İ.ŞD. / 90-5350

	KÖYÜ ADI	HANE SAYISI
1.	Şeyhlü Karyesi	26
2.	Fevziye Karyesi	14
3.	Uzundere Karyesi	25
4.	Hamidiye Karyesi	7
5.	Hacılar Karyesi	19
6.	Sultaniye Karyesi	66
7.	Sayfiye Karyesi	21
8.	Hoşabad Karyesi	23
9.	Çimenli Karyesi	43
10.	Güzeldere Karyesi	18
11.	Ma'mure Karyesi	29
12.	Köseler Karyesi	4
13.	Amadiye (İmadiye ?) Karyesi	17
	YEKÛN	312 Hane

Bu tarihlerde Osmanlı topraklarına iltica ederek gelen muhacirlerin kayıt altına alınanların sayısı 6,5 milyon kadardı. Osmanlı hükümeti ekonomik sıkıntılarının had safhada olduğu bir dönemde o zamanki nüfusa göre hayli fazla olan bu muhacirlere gereken yardımları yapmış ve iskân etmişti.⁵¹

Bu muhaceret, Kırım Savaşından sonra başlayıp 1864 ve 1878'den sonra artarak 1920 lere kadar devam etmiştir. Muhacirler Osmanlı topraklarında savaştan uzak yerlere iskân ettirilmişlerdir. Erzincan çevresine en fazla muhacir yerleştirilmeleri Kırım Savaşı sonrasında, Rusların Kafkasya üzerindeki baskılarının arttığı ve İmam Şamil'in teslim olması ve bir müddet sonra da Çerkez direnişin sona ermesinden sonra gerçekleşmiştir. 1860'lı yıllarda gelenlerin çoğu da Çerkez ve Çeçenlerdir. Bunların en fazla kullandıkları

⁵¹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)* (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. 2014 s.2 ; Hakan Asan, agm. s.38

yollar da Trabzon Limanıdır. Trabzon ve yakınındaki limanlar vasıtasıyla gelen muhacirler sayı bakımından daha fazla ve çok az eşyaları ile perişan bir şekilde hicret etmelerine rağmen, kara yolunu tercih edenler daha fazla eşya ve hayvan sürüleriyle göç etmeye çalışmışlardır. Fakat bunların göçü deniz yolunu tercih edenlere göre daha uzun ve meşakkatli olmuştur.

Erzincan ve kazaları çok yoğun olmamakla beraber Trabzon ve Erzurum üzerinden gelen muhacirlerin zaman zaman konakladıkları gelip geçici dinlenme yeri olmasının yanında, yukarıda bahsedildiği gibi kalıcı iskân edilen yerleri ve köyler de teşkil edilen yerler de olmuştur.

3. ORDU MERKEZİ OLARAK ERZİNCAN:

1843 yılında Osmanlı Askeri teşkilatı Fransa ve Prusya ordu teşkilatları örnek alınarak yeniden düzenlenmişti. Ordu sayısı önce 5'e sonra 7'ye çıkarılmıştı. Anadolu Ordusu veya Kafkas ordusu olarak adlandırılan IV. Ordu da diğerleri gibi 1843'te kurulmuştu. Ordu merkezi ise zaman zaman değişmişti. Şöyleki;

1843-1848 arası Harput

1848-1869 arası Erzincan

1869-1881 arası Erzurum

1881-1910 Erzincan

Merkezi Manastır olan ve Rumeli Ordusu da denilen III. Ordu mıntikasını Balkan savaşlarından sonra Osmanlı Devleti'nin terk etmesinden sonra ordu sayısı azaltılmış ve IV. Ordu III. Ordu adını almıştır.

Bu tarihlerde özellikle II. Abdülhamid devrinde ordu merkezi olan Erzincan'a yeni askeri binalar, kışlalar ayrıca askeri rüştiye ve askeri idadi mektepleri açılmasıyla Erzincan şehrinin önemi daha da artmıştı.

II. Abdülhamid devri olaylarına damgasını vuran en orijinal askeri teşebbüslerden biri olan "*Hamidiye Alayları*" IV. ordu komutanı alan Müşir Zeki Paşa tarafından organize ediliyordu. IV. Ordu ve Hamidiye Alayları 20. Yüzyıl başlarına kadar önemli görevler icra ederek Doğu Anadolu bölgesinin savunmasını, iç ve dış düşmanların saldırılarına karşı bir kalkan görevi olma vazifesini başarı ile icra etmişti.

4. 1890-1900 ERZİNCAN'DAKİ İLK ERMENİ AYAKLANMALARI:

1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşına kadar Osmanlı ülkesinde bir Ermeni meselesi mevcut değildi. 19. Yüzyıldaki iç ve dış olaylar Osmanlı devletini hayli yıpratmıştı. Osmanlı Devleti'nin bu tarihlerdeki zaafından faydalanmak isteyen Rusya, İngiltere, ABD. gibi batının güçlü devletleri Ermenileri kullanarak Osmanlı Devletini parçalamak için azınlıkları ve bilhassa Ermenileri kullanmaya başladılar. Özellikle 1856 Islahat Fermanının hükümlerine göre yabancılar Devlet-i Âliye içerisinde okullar açmaya ve geliştirmeye izinli sayıldılar. Misyonerler bundan sonra Ermenileri kendi istekleri doğrultusunda harekete geçirmek için Hınçak ve Taşnak gibi terör örgütleriyle beraber hareket etmeye başladılar.

Savaştan sonra imzalanan Berlin Antlaşmasınının 61. Maddesine göre Vilayet-i Sitte'de yani altı vilayette ıslahat yapılmasını kararlaştırmıştı. Bu altı vilayet; Erzurum,

Sivas, Mamuratü'laziz yani Elazığ, Bitlis, Van ve Diyarbakır idi. O tarihlerde Erzincan, Erzurum vilayetine bağlı bir sancaktı. Bundan sonra Ermeniler, komitalar ve misyonerler vasıtasıyla isyana hazır hale getirilmeye çalışılmıştır.

Neticede Erzincan'ında dâhil olduğu ve Ermenilerin bulunduğu Anadolu'nun hemen her yerinde 1900'e kadar ayaklanarak Doğu Anadolu bölgesini Ermenistan yapmak istediler. Erzincan'da meydana gelen olaylar Anadolu'nun diğer vilayetlerindekiilerden ayrı değerlendirilemez. Çünkü bütün ayaklanmalar düğmeye basmış gibi aynı sloganlarla ve aynı tarihlerde çıkmıştı.

Propaganda çalışmalarından sonra özellikle 1890'lardan itibaren silahlanmaya başladılar. Sultan Abdülhamit İngiltere, Fransa ve Amerika başta olmak üzere yurt dışından desteklenen Ermeni komitelerinin ülke içinde başlattığı faaliyetlere karşı sıkı bir kontrol mekanizması kurmuş, yakından takip ettiği ve şüphelendiği herkesin evini ve üzerini aratmaya başlamıştı. Bu aramalarda özellikle 1893'lerde Erzincan'da Ermenilere ait kilise, okul ve evlerde çok miktarda silah ve patlayıcı madde ele geçirildi.⁵²

4.1. Erzincan'daki İlk Ermeni İsyamları

İlk Ermeni Ayaklanması, 20 Haziran 1890 tarihinde Erzurum'da çıktı. Güvenlik kuvvetleriyle Ermeniler arasında iki saat kadar bir çarpışma oldu. Ertesi gün konsoloslara şehri gezerek, İki taraftan yüzden fazla ölü, üç yüze yakın yaralı tespit ettiler. Sonuçta olaylar bastırıldı.⁵³

Bu olaydan iki gün sonra 22 Haziran 1890'da Ermeni Komitelerinin ayaklanma teşebbüsleri Erzurum Vilayetine bağlı Erzincan Sancağında sirayet etti. Erzincan Ermenileri Müslümanlara ait dükkânları yağmalamaya ve gösteriler yapmaya başladılar. Askerler olaylara müdahale etmeye başlayınca da askerle çatışmaya giriştiler. Bu arada ayaklanma teşebbüsü bastırıldı askerlerden birkaç şehit ve onlarca da Ermeni öldü⁵⁴. Bu olay Erzincan'da 1915 tehcir hadisesine kadar devam edecek olan Ermeni ayaklanmalarının ilk ciddi teşebbüsü olarak tarihe geçti.

1891 yılında Kuruçay kazasına bağlı Armudan nahiyesinde Ermeni Komitaları, kendilerine karşı çıkan Aharon adında bir dava vekilini öldürttüler. Kuruçay Kaymakamı Ahmet Bey, aynı köyden Ömer Pehlivan'ı gerçeği araştırmakla görevlendirildi. Ancak, gizli görevi Ermeniler tarafından öğrenilen Ömer Pehlivan, bir Ermeni'nin evinde düzenlenen bir ziyafette feci şekilde öldürüldü. Cesedi de evinin bacasının yanına getirilip üzerine gazyağı dökülerek yakıldı⁵⁵. Kısa bir süre sonra, olaylarla ilgisi olan on altı kişi⁵⁶ silahlarıyla birlikte ele geçirilerek mahkemeye sevk edildiler⁵⁷.

Ermenilerin Erzurum, Erzincan ayaklanma teşebbüslerinin amacı Müslümanları tahrik ederek çok sayıda Ermeni'nin öldürmesini sağlayarak Avrupa devletlerinin müdahalesine zemin hazırlayarak Ermenileri bağımsızlığa götürmektir. Ancak Ermeniler,

⁵² BOA.,DH.MKT. 429/77, Y.PRK.UM. 35/34

⁵³ Mehmet Hocoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976 s. 191, Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.s.458 459; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekâbette Ermeni Sorununun Kökenleri. (1878–1918)* İstanbul 1987. s. 34–35; Ertuğrul Zekai Ökte, *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi I*, İstanbul 1989, s. XXII.

⁵⁴ BOA., Y.PRK.ASK. 62/108

⁵⁵ Ali Kemal, *Erzincan Tarihi, Coğrafi, İktisadi, Etnografi, İdari, İktisadi Tetkikat Tecrübesi*, İstanbul, 1962, s.89

⁵⁶ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi. I*, Ankara 1994, s. 15

⁵⁷ Cengiz Çakaloğlu, "Erzincan ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1896)" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Sayı:13 Erzurum. 1999 s.299-300

Erzurum'daki ayaklanmanın Avrupa Devletleri'ni hesapladıkları ölçüde ilgilendirmediğini anlayınca İstanbul'da bir gösteri yapmaya karar verdiler.

II. Abdülhamid, 1891 yılı başlarında Ermeniler için umumi bir af ilân etti. Tutuklu Ermeniler bir daha böyle hareketlere karışmama yemini ettirilerek serbest bırakıldılar.⁵⁸ Böylece Devlet-i Âli bir barış ve çözüm süreci başlatmak istiyordu.

Ancak, Osmanlı Devleti, bu şekilde iyi niyet göstermesine rağmen komitelerin faaliyetlerini de adım adım izleyerek gereken sert tedbirleri de alıyordu. Çünkü komiteler yok edilmemiş ve gayelerinden de vazgeçmemişlerdi. Nitekim 4 Kasım 1892 tarihinde Erzincan'daki komite sempatanlarına ait hanelere baskınlar düzenlendi ve aramalarda çok miktarda silah ve cephane ele geçirildi.⁵⁹

1894 yılında Erzincan çevresinde faaliyet gösteren çete başlarından birisi de, Rupen adlı bir Ermeni idi. bu çete Malatya'ya gitmekte olan askerî kaymakamlardan Reşit Bey'in yolunu kesip kaçırdıkları gibi, emrindeki çavuşu da öldürdüler. Ağa isimli birinin durumu bildirmesiyle mahalli hükümet durumdan haberdar oldu. Çetenin karargâhı Çanlı Manastır kuşatılarak Reşit Bey kurtarıldığı gibi, çetenin bütün üyeleri de ele geçirildi. Rupen ve adamları Erzincan'da yapılan yargılama sonucunda idam edildiler.

Reşit Bey'in kurtarılmasında rolü olan Ağa ise, daha sonra davetine uyduğu Erzincan'da bir Ermeni'nin evinde öldürüldü⁶⁰.

Ermeni çete mensupları 1895 Ağustosunda Refahiye Kaymakamının yolunu keserek mal ve eşyasını gasp ettiler⁶¹. Bunun üzerine Erzincan Ordu merkezinden 20 süvariden oluşan bir müfreze, kaymakam Bey ile beraber bu çetenin peşine düşerek bunların elebaşlarının da bulunduğu altı kişiyi Armudan yakınlarındaki bir mağarada sıkıştırdılar. Burada 36 saat süren bir çatışmadan sonra biri ölü dördü sağ olarak teslim alındı. Biri de firar etmeyi başardı. Çete'nin reisinin yıllardır aranan Hacı Kalos lakaplı olan ve Ömer Pehlivan'ın şehid edilmesi ve çok sayıda cinayet işlemiş olan meşhur reislerindendi.⁶²

Osmanlı Devleti'nin bu iyi niyeti beklenen sonucu vermediği gibi Avrupalı devletlerin kışkırtmaları ve Ermeni komitelerinin çalışmalarıyla 1892-1895 arasında Ayaklanma hareketlerini Anadolu'nun her tarafına yaymaya başladılar. 1893 yılında Merzifon, Tokat, Yozgat ve 1894'de Sason'da ayaklandılar⁶³. Bu ayaklanmaların bastırılmasına rağmen Ermenilerin silahlanmaya devam ettiğini görüyoruz. Nitekim 17 Eylül 1895 tarihinde dâhiliye Nazırlığına gönderilen yazıda Erzincan'daki Ermenilerin çok miktarda silah satın almakta oldukları, özellikle Avrupa yapısı tüfek, tabanca ve mermi depoladıklarının tespit edildiğini bunların önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmişti⁶⁴.

1895 yılı ekim ayı başlarından itibaren Erzincan'da Ermeni komiteleri halkı isyana hazır hale getirmek için çalışmalarına hız verdi. IV. ordunun merkezi olan Erzincan'dan

⁵⁸ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 144–145.

⁵⁹ BOA., Y.PRK. UM. 25/72

⁶⁰ Ali Kemali, a.g.e., s. 90-91

⁶¹ H. Nazım Paşa, a.g.e. s. 15

⁶² Nurettin Birol, "19. Yüzyıl Sonlarında Refahiye ve Çevresinde Asayiş Problemleri" Refahiye Araştırmaları Sempozyumu, 14-15 Mart 2019, Refahiye – Erzincan. s.344. <http://refahiyesempozyumu.ebtu.edu.tr>

⁶³ Nurettin Birol, "1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa" *Yeni Türkiye S.60 C.III Ermeni Meselesi Özel Sayısı* Ankara 2014 s.2071-2088

⁶⁴ BOA. DH.MKT.429/77 – DH.MKT. 437/20

Babıali'ye gönderilen yazıda "cephaneliklere gece saldırı hazırlığı olduğu ve çıkabilecek olayları önleyebilmek için Erzincan merkezine asker takviyesi yapılması istenmişti"⁶⁵.

1890-1900 arası sadece Erzincan değil, başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun muhtelif vilayetlerinde Ermenilerin gösterileri ve Müslüman halkı tahrikleriyle çatışmalarla geçti.1894, 1895 ve 1896 yıllarında Erzincan merkez ve ilçelerinde Müslüman halk ile Ermeniler arasında şiddetli çatışmalar yaşandı.

21 Ekim 1895 Pazartesi gününü eylem günü olarak seçen Ermeni komitaları, saat üç civarında Buğday Meydanında bir imamı başına kurşun sıkılmak suretiyle öldürdüler. Aynı anda diğer fedailer de harekete geçerek rastgele etrafa ateş açtılar. Bu sırada Müslümanlardan bazıları öldü veya yaralandı⁶⁶. Silahsız ve hazırlıksız yakalanan pazardaki Müslümanlar satmak için pazara getirmiş oldukları sepet sopalarıyla kendilerini korumaya çalıştılar. Ermeni fedailer, devriye gezen askerlere ve karışıklık üzerine dışarıya çıkan IV. Ordu Komutanı Müşir Mehmed Zeki Paşa'ya da ateş açtılar⁶⁷. Ahalinin galeyana gelmesi ile şehirde büyük bir karışıklık çıktı.

Erzincan'da Ermenilerin Müslümanlara silahlı saldırıları sonucu çıkan kavgada Ermenilerden 50, Müslümanlardan 5 kişi ölmüştür⁶⁸. Bu olaydan iki gün sonra 23 Ekim 1895'te çıkan başka bir kavgada Müslümanlardan 5 Ermenilerden 6 maktul bulunduğu bildirilmişti⁶⁹. Bir hafta sonra Ermenilerin çıkardığı bir başka olay ile beraber ölü ve yaralı sayısı Ermenilerden 111 ölü 157 yaralı, Müslümanlardan ise 10 ölü 107 yaralı olduğu kaydedilmişti⁷⁰.

Bu çatışmalar önce Ermeni komitacıların Müslümanlara silahla saldırarak tahrikleriyle başlamış halk galeyana getirilmiş, galeyana gelen Müslüman ahali de Ermenilere saldırmıştı. Komitacıların istediği de zaten buydu. Sonunda zaptiye birlikleri ayaşığı sağladı.

Şehir merkezindeki karışıklığın önüne geçilmiş olmakla birlikte, ulema, müderris ve eşraftan on üç önde gelen Erzincanlının Babıali'ye çekmiş oldukları 23 Ekim 1895 tarihli bir telgraftan gerginliğin ertesi gün de devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu telgrafta yer alan metnin bir kısmı sadeleştirilmiş olarak şöyledir " ... Bunların türlü hayâsızlıklarını ve kötülüklerini derhal mahva kadir isek de Padişahımız ve Hükümetimize olan bağlılığımızdan dolayı şimdiye kadar bunların türlü hakaretlerine tahammül ettik. Fakat kötülükleri artık tahammülün dışına çıktı. Ermenilerin silahları toplanmaz ve cemiyetleri dağıtılmaz ise, hem onlar mutlak bir fenalık çıkarır ve hem de zaten galeyanda bulunan Müslümanlar bir kat daha heyecana gelerek içimizdeki bazı cahiller intikam almaya kalkarsa maazallah büyük bir karışıklık çıkar..."⁷¹ ifadeleri, olaylar sırasında Müslümanların tavrını göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir⁷².

Ermenilerin çıkardıkları olayların gittikçe yayılmasını önlemek, büyük devletlerin baskılarını azaltmak ve Berlin Anlaşmasının ıslahat ile ilgili maddelerini yürürlüğe koymak maksadıyla 1895-1896 yıllarında Müşir Ahmet Şakir Paşa Anadolu Islahatı Müfettişi olarak görevlendirildi, Erzincan'ın da dâhil olduğu vilayetlerde incelemeler yaparak bölgenin ıslahı, refah düzeyinin yükseltilmesi ve gelirlerinin artırılması maksadıyla tarafsız

⁶⁵ BOA.,Y. MTV. 129/70

⁶⁶ BOA.,Y.HUS. 338/17

⁶⁷ BOA.,Y. MTV. 130/37

⁶⁸ H. Nazım Paşa, a.g.e., s. 96; M. Hocaoğlu,a.g.e., s. 281.

⁶⁹ BOA., Y.A.HUS. 338/19

⁷⁰ H. Nazım Paşa, a.g.e., s. 171; M. Hocaoğlu, a.g.e., s. 288.

⁷¹ BOA., Y.MTV. 130/37

⁷² C. Çakaloğlu, a.g.e., s.302

kararlar alması ve özel olarak Ermeniler lehine tavır sergilememesi Ermenilerin tepkilerine yol açtı ve Paşa'yı protesto ettiler.⁷³

Erzincan'daki bu olayların yanı sıra, Erzincan'a bağlı kazalarda da Ermeniler tarafından çeşitli olaylar tertiplendi. 11 Ekim 1895 tarihinde Refahiye'de bir olay meydana geldi. Devriye gezen 7-8 zaptiye erine bir grup Ermeni eşkıyası tarafından ateş açılması ve zaptiyelerden Ali Onbaşı'nın bacağından yaralanması Refahiye'deki karışıklığın sebebi oldu.⁷⁴ Bu olay sırasında Müslümanlardan 1 kişi öldü ve 16 kişi yaralandı. Ermenilerden ise 18 kişi öldü.⁷⁵ Diğer taraftan 24 Ekim 1895'te Refahiye'deki Rum ahali tarafından Sadarete çekilen bir telgrafta, 400 kadar Ermeni eşkıyasının Refahiye'ye bağlı bir köyde bir Rum manastırını basıp Rumları katliama başladıkları şeklinde bir şikâyet olmuşsa da, yapılan incelemeler sonunda bunun asılsız olduğu anlaşıldı.⁷⁶

21 Kasım 1895'te Tercan'a bağlı Mans Nahiyesi (şimdiki Çayırılı ilçesi) Müslümanları öşürden Ziraat Bankası'na ait hisseyi Tercan'a götürürlerken Ermeni eşkıyası tarafından dövülmeleri ve soyulmaları, yine Tercan'a bağlı Tirnik köyünde 20 silahlı Ermeni eşkıyasının Hedikli aşiretinin ileri gelenlerinden birkaçına hücum ederek yaralamaları gibi olaylar yüzünden Tercan ilçesi merkezinde de büyük bir karışıklık çıktı.⁷⁷ Tercan'daki bu olayda Müslümanlardan 25 kişi öldü, 5 kişi yaralandı, Ermenilerden ise, 140 kişi öldü ve 42 kişi yaralandı.⁷⁸ Tercan gibi orta ölçekli bir ilçe merkezinde bir günde 165 kişinin Ermeni terörü sebebiyle ölmesi olayların ne boyuta ulaştığını göstermesi bakımından önemlidir.

İsyan hareketleri 1896 yılında Eğin ilçesinde devam etmiştir. Bunu Elazığ Valiliğinin 24 Eylül 1896 tarihli Dâhiliye Nazırlığına çektiği telgrafta görmek mümkündür. Bu telgrafta, Eğin kazasında Ermenilerin isyan hazırlığı başlattığını ve özetle son günlerde evlerinde ve kiliselerinde toplantılar yaparak geniş katılımlı bir isyan hazırlığı içinde oldukları anlaşılmıştır.

1896'daki Olaylardan önce Eğin'e İliç ve Divriği gibi çevre kazalardan Ermeniler gelerek toplanmaya başlamışlardı. Bunun üzerine, Ermeni ve Müslümanların önde gelenleriyle kazanın çeşitli daire müdürleri hükümete çağılmış ve nasihatler verilmişti. Bu nasihatlere rağmen Ermeniler 13 Eylül 1896'da Köybaşı adındaki yerdeki kiliselerinde toplandılar. Kiliseden çıktıktan sonra dükkânlarını açmayıp evlerinde silahları ellerinde hazır beklemeye başladılar. Diğer bir kısmı da, kilisenin üst tarafındaki büyük taşlara çekildiler. Birden askerler üzerine ateş etmeye başlamalarıyla şehirde büyük bir karışıklık çıktı. Evlerindeki Ermenilerin de dışarı çıkmasıyla ayaklanma her tarafa yayıldı. Bu sırada olayı duyarak kasabaya gelmekte olan aşiretlerle Ermeniler arasında çatışma çıktı. Diğer taraftan, Ermeniler tarafından büyük bir yangın çıkarıldı. Şehirdeki askeri birliklerin yanı sıra, diğer inzibat güçlerinin büyük gayretleri sonucunda olaylar ertesi gün kontrol altına alındı.

Olaylar sırasında Müslümanlardan 11 kişi öldü, 26 kişi yaralandı. Ermenilerden ise, 581 kişi öldü, 48 kişi yaralandı. Ölenler arasında eşkıya başı Manuk da bulunuyordu. Şehirdeki yangında 622 ev, 100' ün üzerinde dükkân ve Ermeni kilisesinin ahşap kısmı yandı. Ancak, asıl Eğin çarşısı askerler tarafından korunduğu için burada Ermenilerin

⁷³ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993. s.83-106

⁷⁴ M. Hocaoğlu, a.g.e., s.292

⁷⁵ H. Nazım Paşa, a.g.e., s. 171

⁷⁶ BOA., Y.A.HUS. 338/33; Y.A.HUS. 338/54. C. Çakaloğlu, a.g.m., s. 303

⁷⁷ M. Hocaoğlu, a.g.e. s.292

⁷⁸ H. Nazım Paşa, a.g.e., s. 171

yangın çıkarmalarına engel olundu. Ayrıca, Ermenilerden 100 kadar Martini tüfek, tabanca ve kama ele geçirildi.⁷⁹

Olayların İstanbul'a iletilmesi üzerine 15 Eylül 1896 tarihinde bir Padişah iradesi çıktı. Bu iradede; Eğin'de meydana gelen heyecanın derhal yatıştırılması ve etrafa sirayetine engel olunması için lüzumu kadar askerin derhal Eğin'e sevk edilmesi, Ermenilerin her türlü şekavetlerinin önlenmesi, civardaki aşiretlerin kontrol altında tutulması hususları belirtiliyor ve IV. Ordu Komutanı Mehmed Zeki Paşa'ya mahalli redif askerlerini silah altına alma izni veriliyordu.⁸⁰

Şekip Efendinin kaymakam bulunduğu Eğin'de Ermenilerin yakıp yıktıkları sivil ve askeri kuruluşlar arasında resmi olarak kayda geçenler şunlardır:

*“Çarşıbaşı: Dört Yol ağzı Camii, Sakizade han ve evleri,
Taşdibi Mahallesi: Zülfikar Ağa Camii, Yukarı Hamam,
Kömürcü Mahallesi: Hacı Osman Camii ve pek çok ev,
Sofizade Mahallesi: Telgrafhane, Belediye Binası, Mektebi İptidaiye ve pek çok ev,
Dört Yol Ağzı Mahallesi: Asa Hamamı ve bazı evler. Alemdanade Han, Edhen Ağa Hanı, Sofizade Hanı,
Hatipoğlu Meydanı: Evliyazade hanı,
Köprübaşı: Hacibakioğlu hanı, Hatipoğlu Hanı,
Kömür Meydanı: Gül Ağa Han, Hekimoğlu hanı.”*⁸¹

Eğin'de meydana gelen olaylar yurt içinde ve yurt dışında geniş yankı uyandırdı. Olayları incelemek için konsoloslar harekete geçti. 4 Mayıs 1897'de İngiliz Konsolosu Eğin'de Ermeni Murahhas hanesinde misafir edilerek bölgeyi ziyaret etti.⁸² Bu Konsolosun verdiği rapor üzerine İngiltere Hükümeti Osmanlı Hükümetine nota verdi ise de bu notaya Meclis-i Vükela Ermeni komitelerinin aylar öncesinden silahlandıkları ve halkı isyana teşvik ettiklerini içeren belgelerle gereken cevabı verdi.⁸³

Ermeni iftira kampanyasının bir diğer aracı tiyatrolar olmuştur. Osmanlı Devletinin hoşgörülü siyasetinden faydalanarak bağımsızlık vurgusunu ve birlikte yaşamın mümkün olamayacağı temalarını işleyen tiyatroları hem yurt içinde hem de yurt dışında sergilemeye başladılar.⁸⁴ 1896-1897 yıllarında özellikle Sason ve Eğin olaylarını tasvir eden tiyatrolar yurt dışında sergilenmeye başladı. 7 Nisan 1897'de bu tiyatro ekibi Varna'dan Rusçuk'a geçtiği ve oradan da Anadolu'ya geçerek Ermenilerin yoğun olduğu yerlerde sahnelenmesi için hazırlıklar yapıldığı istihbaratı üzerine Osmanlı hükümeti vilayetlerde buna engel olmak için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi.⁸⁵

1895-1896 yıllarındaki karışıklıklar sadece Erzincan'da değil Anadolu'nun hemen bütün vilayetlerine sirayet etmişti. Bu isyanlar sonucu ülke genelinde Müslüman veya Gayr-i Müslim kaç kişinin ölüp kaç kişinin yaralandığı Osmanlı Hükümeti tarafından tespit edilmiştir. Buna göre, Müslümanlardan 1.828 ölü, 1.433 yaralı, Gayr-i Müslimlerden

⁷⁹ M. Hocaoğlu, a.g.e., s.242-243

⁸⁰ BOA., İ DH. 1314 R – 6; C. Çakaloğlu, a.g.m., s.303-304

⁸¹ Ergünöz Akçora, – Mehmet Kaya, (2014) “Ermeni Komitelerinin Anadolu'da Çıkardıkları İsyanlar (1878-1905),” *Yeni Türkiye S.60 C.III Ermeni Meselesi Özel Sayısı* Ankara 2014 s.1938-1939

⁸² BOA., Y.MTV. 156/39

⁸³ BOA., M.V. 92/26

⁸⁴ E. Akçora- M. Kaya, a.g.m., s.1916

⁸⁵ BOA., A. MTZ. (04) 43/14

8.717 ölü 2.238 yaralı olmak üzere toplam 10.535 ölü 3.671 yaralı tespit edilmiştir. 1896 yılı Şubat ayı sonunda büyükelçiliklerce tutulan hesaba göre ise ölü sayısı yaklaşık olarak 40.000 kişi olarak gösterilmiştir. Ermeni komiteleri 1895-1896 yıllarında başta vilâyet-i sitte olmak üzere Anadolu'nun hemen her yerinde ve aynı tarihlerde ayaklandılar. Erzincan ve diğer vilâyetlerde binlerce Ermeni'nin hayatını kaybedeceğini bile bile silahlı eylemlere giriştiler.⁸⁶ Gayeleri bir dış müdahaleyi gerçekleştirmektir.

Buna rağmen II. Abdülhamit'in dâhiyane siyaseti Ruslar ile İngilizleri karşı karşıya getirmiş ve Ermeni Komitelerinin umduğu bütün yabancı müdahale imkânları kesin olarak önlenmişti.⁸⁷ Rusya bu tarihlerde Doğu Anadolu'da İngilizlerin himayesinde bir Ermenistan'a kesinlikle karşı olduğundan, bu olaylarda Osmanlı hükümetini desteklemiştir.

1900'lardan sonra, I. Dünya Savaşına kadar II.Sason isyanı ve II. Abdülhamit'e suikast girişiminin haricinde bir olay meydana gelmedi. Bundan sonra Erzincan'ın da dâhil olduğu yerlerde Ermeniler lehine ıslahat yapılması için baskılar yapılsa da Osmanlı Hükümeti Ermenileri bağımsızlığa götürecek bir ıslahata kesinlikle karşı idi. İşte bundan dolayı Sultan II. Abdülhamid, Alman sefirine: “*Doğu Anadolu'yu muhtariyete götürecek ıslahatı kabul etmektense ölmeyi tercih ederim*” demiştir.⁸⁸

5. XIX. YÜZYIL SONLARINDA ERZİNCAN'DA SOSYAL VE DİNİ HAYAT:

XIX. yüzyılda Erzincan halkının dini ve sosyal hayatında en etkili unsurlardan biri tasavvuf hareketleridir. Bu hareket Erzincan'da Moğol istilasından hemen sonra Anadolu'ya gelen Türkistan göçmenleri ile beraber başlamıştır.

Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin babası Bahaeddin Veled Anadolu'ya geldiğinde ilk konakladığı yerlerden biri Erzincan olmuştur. Burada yaklaşık 4 sene kaldığı rivayet edilir. Ortaçağ seyyahlarından İbn-i Battuta Erzincan'da Şeyh Nizameddin tekkesinde kaldığını burayı överek anlatmaktadır.⁸⁹ Osmanlılar döneminde de büyük velilerin burada faaliyet gösterdikleri biliniyor. Erzincan'ın ilçelerinden Kemah'ta yaşadığı kabul edilen mutasavvıflar içerisinde Kelâmî Yakup Efendi, Şeyh İlyas (veya Hızır İlyas Efendi), Seyyid Eşrefüddîn Efendi ve İskender Baba isimleri zikredilebilir. Refahiye ilçesinde ise Seyyid Hasan isimli evliyadan bir zatın bu yüzyıllarda yaşadığı nakledilmiştir.⁹⁰

XV. yüzyılda Erzincan'da Halvetî tarikatının önemli temsilcilerinden Pîr Muhammed Bahâeddîn Erzincanî'nin (ö. 879/1474) yaşadığı bilinmektedir. Bunun dışında bu yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Abdurrahman Erzincanî de bu dönemin önemli mutasavvıfları arasında zikredilebilir. XVI. ve XVII. yüzyıllara gelindiğinde Erzincan'da ciddi bir şekilde zâviyelerin arttığına şahit olmaktadır. Önceki asırlarda kurulan Mevlevî ve Halvetî tekke ve zâviyelerin yanı sıra Kalenderî, Haydarî ve Kadirî tarikatlarına ait

⁸⁶ H. Nazım Paşa, a.g.e., s. 100-180; M. Hocaoğlu, a.g.e., s. 269-290

⁸⁷ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II.*, İstanbul 1980., s. 394-395.

⁸⁸ İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, İstanbul 1972, s. 332.

⁸⁹ İbn Battuta; *İbn Battuta Seyahatnamesi C.I., Çeviri, İnceleme ve Notlar*: A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s.418

⁹⁰ Ünal Tuygun, *Erzincan'ın Manevi Mimarları*, Kervan Yay., İstanbul, 2004, s. 49-53. *Ömer Aslan; Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşibendilik* (Yüksek Lisans Tezi) Erzincan 2018, s.12

zâviyelerin de kurulduğu görülmektedir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Erzincan'da faaliyet gösteren yirmi beş hankâh, tekke, zâviye ve dergâh ismi zikredilmektedir.⁹¹

Erzincan'da XVII. Yüzyıla ait şeyh ve dervişler ve tekkeleri hakkında en önemli kaynak hiç şüphesiz Evliya Çelebi seyahatnamesidir. 1647 senesinde Erzincan'a uğrayan Seyyah şehir hakkında bilgiler vermektedir. Ona göre, o tarihlerde Erzincan'da yedi tekke faaliyet göstermekte idi ve bunların en önemlisi de Mevlevî Tekkesi idi. diğeri ise Abdülkadir Geylanî'nin müritlerinin faaliyet gösterdiği Kadiri tarikatına ait bir tekkedir.⁹²

XVIII.-XX. yüzyıl arasında Erzincan'da; İsmail Canbaba Dergâhı, Melik Sâlih Mevlevîhânesi, Şeyh Ali Baba Zâviyesi, Şeyh Çelebi Mahallesi Zâviyesi, Şeyh Hasan Zâviyesi, Kalenderhâne, Kadiri Dergâhı, Fehmi Efendi Dergâhı başta olmak üzere yirmi beş dergâh ve zâviye ismi sayılmaktadır.⁹³

19. yüzyıla geldiğimizde, yüzyılın sonlarında Erzincan'da dört tekkenin irşad faaliyetlerini sürdürdüğü tespit edilmiştir. Erzincan'da aktif olarak bu dönemlerde faaliyet gösteren tekkeleri, bu tekkelerde postta olan şeyhleri ve bağlı oldukları tarikatları Ö. Aslan aşağıdaki şekilde tablo şekline getirmiştir.⁹⁴

TEKKE	ŞEYHİ	TARİKATI
Terzi Baba Dergâhı	Şeyh Mustafa Fehmi Efendi	Nakşibendî-Hâlidî
Kırtıloğlu Tekkesi	Şeyh Muhammed Sâmi Erzincanî	Nakşibendî-Hâlidî
Melik Sâlih Mevlevîhânesi	Şeyh İbrahim Hakkı Kemahî	Mevlevî
Şeyh Mehmed Efendi Tekkesi	Şeyh Mehmed Efendi	Kadiri

Erzincan'da Faaliyet Göstermiş Olan Önemli Tarikatlar;

1. Erzincan'da Kadirîlik

XIX. yüzyılın sonlarında Erzincan'da tekkesi bulunan Kadiri tarikatı Şeyhi Mehmet Efendi'nin bir tekkesi bulunuyordu. Şeyh Mehmet Efendi, 1877-78 Osmanlı -Rus Savaşında Erzurum işgal edilince Tekkesini Erzincan'a taşımıştır. Vefatından sonra ise oğlu Saffet Efendi, Erzincan'daki Kadiri tekkesinin Postnişini olmuştur. Millî mücadele döneminde önemli görevler üstlenmiş, Erzincan'da Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetinin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Millî mücadele döneminde Mustafa Kemal Atatürk ile birçok kez görüşmüştür.

⁹¹ XVI-XVII. yüzyıllarda Erzincan ve çevresinde bulunan zâviyeler tablo halinde verilmiştir.bkz. Ö. Aslan, age. s.13- 14-15

⁹² Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1314, s.378-383.

⁹³ Ümit Kılıç, Abdülkadir Gül, "Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış", *History Studies-International Journal of History Studies*, 2011, C. 3, s. 174-175.

⁹⁴ Ö.Aslan, a.g.e., s.20

2. Erzincan'da Mevlevîlik

Anadolu Selçuklu Devleti'nin en buhranlı devirlerinde Türkistan'dan Anadolu'ya yerleşen Bahaeddin Veled'in oğlu olan Mevlana Celaleddin-i Rumî ile başlayan Mevlevîlik Tarikatı daha sonra Osmanlı döneminde Konya ve İstanbul başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerine yayılmıştır.

Mevlevîlik Mevlânâ'dan sonra onun soyundan gelen "Çelebi" unvanlı şeyhlerle devam ettirilmiştir. Kültür ve sanat hayatına birçok katkıları olan tarikat, zaman içerisinde iki kola ayrılmış ve bir kısmı Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'e (ö. 712/1312) nispetle Veled kolu, diğeri de Şems-i Tebrîzî'ye (ö. 645/1247) nispetle Şems kolu adını almıştır. Şems kolunda bir kısım Bâtîni karakterler ön plana çıkmış ve toplum tarafından çok benimsenmemiştir. Veled kolu ise Osmanlı Devleti tarafından desteklenmiş ve geniş bir alana yayılmıştır.⁹⁵

Konya dışında, Anadolu'daki dört-beş Mevlevî tekkesinden biri de Erzincan'da kurulmuştur. Tarihi hadiseler, Erzincan'ın Mevlevî tarikatıyla olan ilişkilerinden başka, bizzat Mevlana soyundan kimselerin burada ikamet ettiklerini göstermektedir. Mevlânâ'nın babası Sultânü'l-ulemâ Bahâeddin Veled'in ölümü 628 (1231) Erzincan'da bulunması bu tarikatın Erzincan'daki ilk izleri olarak kabul edilmektedir. Erzincan'da ilk Mevlevîlerin bizzat Mevlânâ döneminde yaşadığı ve onunla münasebet kurdukları belirtilmektedir.⁹⁶ Erzincan'da ilk Mevlevî tekkesinin, Mevlevîliğin bir tarikat olarak teşekkül etmesini sağlayan Sultan Veled'in halifelerinden olan Hüsameddin Hüseyin tarafından açıldığı ifade edilmektedir. Ali Kemalî, Erzincan isimli kitabında, Erzincan'da birkaç tane Mevlevî dergâhı olduğunu, en büyüğünün ve muhteşem olanın Tekke ya da Selâmi adlı mahallede bulunmuş olduğunu kaydeder. Ayrıca bu dergâhı Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin yaptırdığı rivayetini kabul eder. Ne var ki kendi zamanında (1932) bunların hiç birinden iz kalmadığını kaydeder.⁹⁷

XIX. Yüzyıla baktığımızda; Erzincan'da üç adet mevlevîhânenin faaliyette olduğu anlaşılıyor. Bunlar:

1. Ömer Dede Mevlevîhânesi

Konya Mevlânâ Müzesi Arşivindeki Erzincan Mutasarrıflığından gelen bir belgeye göre, Ömer Dede Mevlevîhânesi Çeribaşı mahallesindedir. Orada Pir Ömer Dede kabri şerifi ve bitişiğinde üç gözlü türbehane namı ile bir bina mevcuttur. Bu mevlevîhânenin vakıf mütevellileri Şeyh Sıdkı ve Hacı Fevzi Efendiler idi. Sıdkı Efendi 1912 (R.1327) yılında vefat etmeden önce, vakfın senelik geliri olan yüz seksen kuruş ile türbe ve üç bab oda tamir ettirilmiştir. Ayrıca bu zaviyedeki türbedarın daha sonra Melik Salih Mevlevîhane'si postnişini olan İbrahim Dede'nin damadı olduğunu öğreniyoruz.

2. Şeyh Halil Çelebi Mevlevîhânesi,

Erzincan'da ikinci bir Mevlevîhane Halil Çelebi Mevlevîhane'sidir. Adını ilk banisi Şeyh Halil Çelebi'den almıştır

3. Erzincan Melik Salih Mevlevîhanesi

⁹⁵ Reşat Öngören, "Başlıca Tarikatlar", *Tasavvuf El Kitabı*, editör: Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara, 2012, s. 270.

⁹⁶ Tahir Erdoğan Şahin, "Erzincan'da Mevlevîlik Hareketleri", 9. *Millî Mevlânâ Kongresi*, 15-16 Aralık 1997, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 1998, s. 131-132

⁹⁷ Hasan Hüseyin Adaloğlu, Nizamettin Arslan, "Erzincan'da Mevlevîlik ve Mevlevîhaneler" 2. *Uluslararası Sultan Divani ve Mevlevîlik Sempozyumu 1-2 Haziran 2012 Bildiriler Kitabı* Afyonkarahisar. 2013 s.111

Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in bir halifesi olan Hüsameddin Hüseyin Erzincanî el- Mevlevî tarafından Tekye Mahallesi'nde kurulmuştur

Erzincan'daki Son Mevlevî Postnişini İbrâhim Hakkı Kemahî

Erzincan'da irşâd yapan son Mevlevî postnişini İbrâhim Hakkı Kemahî Erzincan'ın Kemah ilçesine bağlı Müşekrek (Parmakkaya) köyünde 1859 yılında doğdu. Hayatı hakkındaki bilgilerin bir kısmı divanının sonunda (s. 82-84) yer alan hal tercümesiyle Şemsü'l-irşâd adlı eserinde (s. 4-5) verdiği bilgilere dayanmaktadır. Künyesindeki Arabî nisbesinden Arap asıllı olduğu anlaşılıyor Hal tercümesinden anladığımız kadarıyla birkaç defa hacca giden İbrâhim Hakkı, bu yolculuğu esnasında Şam ve Mısır'da bulunan âlimlerden tasavvuf, tefsir ve hadis tahsili gördü. Erzincan'a döndükten sonra Bursa, Trabzon ve Sivas gibi illere Ramazan aylarında vaaz etmesi için davet edildi. 1882 (1299) yılında hac için gittiği Mekke'de menâsik-i hacca dair Türkçe, Farsça ve Arapça dilleriyle verdiği bilgilerle Mekke ulemâsını hayretler içinde bıraktı. 1896 (1313) yılında Konya'ya ziyaret ettiğinde kendisine mânen sikke ve hil'at giydirildi. Bu ziyaretinden sonra Erzincan'a döndü. Hil'at giydirilmesinden altı sene sonra harap ve terkedilmiş durumda olan Mevlevî tekkesini tamir ve inşa etti.⁹⁸ Tekkenin yanına altı odalı dâr'ül mesnevînin yanı sıra bir derslik ve kütüphane yaptırdı. Orada bulunan tekkeye 1901 (1319) postnişin oldu. İbrâhim Hakkı, II. Meşrutiyet'in ilânının ardından Erzincan Mevlevîhânesi'nin vakıflara dair işlerini takip etmek için 1910'da İstanbul'a gitti. Aynı yılın eylül ayında bir cuma günü namazdan sonra devrin padişahı Mehmed Reşad ve Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi, devlet ricâli ve ulemânın huzurunda Beşiktaş Sinan Paşa Camii'nde Meşnevî'nin bir beytini şerh etti. 1911 yılının ilk günlerinde yayımladığı Şemsü'l-irşâd li-Sultan Reşâd adlı risâlesi Meşrutiyet idaresi aleyhinde ifadeler ihtiva ettiği gerekçesiyle toplatıldı ve İbrâhim Hakkı'nın 5 Nisan 1911'de Dîvân-ı Harb-i Örfî tarafından müebbeden Kemah'a sürgün edilmesine karar verildi. Kemah'a sürgün edilen İbrahim Hakkı bir müddet burada kaldıktan sonra Dâhiliye Nezâretine; kefaletle Erzincan'a gelmesine izin verilmesini, artık postnişin olmadığı için geçimini temin etmek zorunda olduğunu, eğer kalebent ise ailesinin geçimini hükümetin sağlaması gerektiğini ifade eden bir dilekçe verdi. Dönemin valisi gelen bu dilekçeyi reddetti. Daha sonraki girişimler sonucunda İbrahim Hakkı, nihayet affedilerek Erzincan'a döndü.⁹⁹

I. Dünya Savaşı sırasında cihâd-ı mukaddes ilanından sonra Veled Çelebi'den gelen Mevlevî birliğinin teşekkülü davetini aldı. Daveti aldıktan hemen sonra teşebbüse geçen İbrahim Hakkı, kısa bir süre sonra yirmi yedi kişilik bir grup ile Mevlevî taburuna katılmak üzere Erzincan'dan Şam'a hareket etti. Kanal Cephesine (1915) katılan Kemahî, dönüşünde Erzincan'ın Ruslar tarafından işgal edildiğinden dolayı Sivas'a yerleşti.¹⁰⁰

Erzincan'ın son dergâhı olarak tarihe geçen ve tapusu İbrahim Hakkı Efendi'nin üzerine olan Mevlevîhâne, I. Dünya Savaşı'nda, Doğu cephesi Erzincan bölgesinde, Rus birliklerinin çok ciddî saldırılarına maruz kalmış, yığınla kitap ve doküman bu saldırılarda zayı olmuş ve savaş yıllarında cephanelik olarak kullanılmıştır.¹⁰¹

⁹⁸ Nihat Azamat, "Kemahlı İbrâhim Hakkı", *TDV İ.A.*, C.25, Ankara 2002. s.220

⁹⁹ N.Azamat, a.g.e. s.221

¹⁰⁰ Ö.Aslan, a.g.e. s.29-31

¹⁰¹ İbrahim Hakkı Efendi'nin bu dergâhı, tekke ve zâviyelerin kapatılmasından sonra ise, Orman Bakanlığı tarafından el konulmak suretiyle alınmış ve tekkenin bulunduğu kısım kavaklık alanına çevrilmiştir. H.H.Adalioğlu, agm. s.114-115

I. Dünya Savaşı sırasında önemli bir rol üstlenen İbrahim Hakkı, Sivas'tan Erzincan'a döndükten yaklaşık beş yıl sonra 14 Ekim 1924 yılında Erzincan'da vefat etti. Kabri Terzi Baba mezarlığındadır. Vefat etmeden önce idam talebiyle mahkemeye verildiği ve idama mahkûm edildiği bilinmektedir. 1926 yılında İstiklâl mahkemeleri tarafından ölümünden emin olmak için cesedinin mezarından çıkarılıp kontrol edildiği rivayet edilmektedir.¹⁰²

Erzincan'da bulunan Mevlevîhâne'nin son postnişîni olan Kemahî, birçok eser yazdı. Bu eserler; *Şemsü'l-irşâd li-Sultan Reşâd*, *Dîvân-ı Ebu'l-Kemâl*, *Miftâhu'l-ma'ârif*, *Tuhfetü'r-reşâd fi fezâil-i'l-cihâd*, *Pend-i pesendide der fezâil-i rûze*, *Tâcü't-tefâsir*, *Necâtü'l-İslâm*, *Mir'atü'l-mevâ'iz*, *Seniyü's-sünûh fi izâhi'r-rûh*, *Fevtü'l-kubûr*, *Tâcü'l-İslâm fi beyâni'l-küfri ve'l-imân*, *Tâcü'l-mücâhidîn mine'l-ehâdisi'l-erbe'in*, *Mürşidü'z-züvvâr li-revzati nebîyi'l-muhtâr*, *Seyfü's-sâlikin*, *Makâlidü'l-akâid*'dir.¹⁰³ Bu eserlerin yazma hâlinde olan nüshalarının Rus işgali sırasında kaybolduğu belirtilmektedir.¹⁰⁴

3. Erzincan'da Nakşibendilik

Erzincan'da Terzi Baba olarak bilinen Hayyât Mehmed Vehbî (ö. 1264/1848) ile başlayan Nakşibendi -Hâlidî koldan önce Nakşibendi tarikatına dair Erzincan'da herhangi bir harekete rastlayamadık. Nakşibendi'nin Erzincan'a gelişi Hâlidî kolun önemli halifelerinden olan Abdullah Mekkî Erzincanî'nin (ö. 1266/1849 veya 1269/1852) Terzi Baba'yı halife olarak ilan etmesine denk gelmektedir.¹⁰⁵

1. Şeyh Mehmed Vehbî Hayyât ve Terzi Baba Tekkesi

Erzincan denildiğinde ilk akla gelen isimlerinden biri şüphesiz Terzi Baba'dır.¹⁰⁶ Terzi Baba'nın ismi konusunda birden fazla rivayet söz konusudur. Terzi Baba'nın hayatta olduğu devirle yaşamış ve hakkında bir hayli bilgi bulunan çağdaşı Aşçı Dede'nin Hatıralarında adı "Şeyh Mehmed Vehbi Hayyat" şeklinde geçmektedir. Mesleği Terzi olduğun için Arapça karşılığı olan Hayyat denilmiş, halk arasında Terzi Baba diye meşhur olmuştur. Terzi Baba için boyunun uzunluğundan dolayı da "Uzun Terzi", "Uzun Terzi Ağa" şeklinde lakaplar da kullanılmıştır. Ümmî bir zat olan Terzi Baba'ya, ledünnî ilimleri (Allah'ın sırlarına vakıf olma ilmi) vehbî (Allah'ın vergisi) bir şekilde aldığı için "Vehbî" lakabı verildiği nakledilmiştir.¹⁰⁷

Terzi Baba tahmini olarak 1776-1848 yılları arasında yaşamıştır. İslâmî gelenekte Allah'a yakınlık iki türlü olur. Birincisi kesbî olan yani insanın ilim öğrenmesi için gayret etmesi ve bu gayret sonunda öğrenmesi gereken eğitimi, ilimleri öğrenmesi ve bu gayret sonunda aldığı eğitim ve öğrendikleriyle amel etmesi sonucu Allah'la olan yakınlığın ortaya çıkmasıdır. Diğeri ise vehbî diye adlandırılan kişinin herhangi bir eğitim almaksızın yaptığı ibadatlara ve samimiyetine karşılık Allah'ın kendisine bahşettiği ilimdir. Tasavvuf tarihine baktığımızda birçok veli herhangi bir sistematik eğitimden geçmeden tamamen vehbî bir yolla marifetullahı (Allah bilgisini) kavramıştır. Terzi Baba'nın da medrese tahsili görmediği, vehbî ilimden pay sahibi ve ümmî bir zat olduğu kabul edilmiştir. Terzi Baba

¹⁰² Ölümü hadisesi ve şahsıyla ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz. Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din/Devlet İlişkileri C. III*, Ank. 1991, s. 31-34. Tahir Erdoğan Şahin; (1998) agm. s.138

¹⁰³ Selami Şimşek, "Erzincan Mevlevîhânesi Son Postnişîni Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi'nin Dîvân'ında Mevlânâ ve Mevlevîlikle İlgili Düşünceleri" *Tasavvuf [İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi]*, yıl: 8 [2007], sayı: 20, *Mevlânâ'ya Armağan Sayısı*, s. 159-174, N. Azamat. agm. s.221-222, Ö. Aslan, a.g.e. s.32

¹⁰⁴ Ö. Aslan, a.g.e. s.32

¹⁰⁵ Ö. Aslan, a.g.e. s.43-44

¹⁰⁶ Geniş bilgi için bkz. Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları-I Çok Yönlü Bir Sufî'nin Gözüyle Osmanlı Hayatı* (Haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, İstanbul. 2006 s. 331-336, Orhan Aktepe, *Terzi Baba ve Miftah'ı-Kenz*, Erzincan. 2003

¹⁰⁷ A. İ. Dede, a.g.e. s.331-336

tasavvufa intisap etmeden önce de etrafındaki kimselerin dikkatini çekmiş, ibadetlerine düşkünlüğü ve dünyevi işlerindeki güvenilirliği ile bilinen bir kimse olmuştur. Ümmîliği konusu, her ne kadar tartışmalı olsa da ümmîlik ile meşhur olmuş evliyalardan sayılmıştır. Vehbî lakabını da bu yüzden aldığı rivayet edilmiştir.¹⁰⁸

Tasavvufa intisabı konusuna gelince Terzi Baba, Abdullah Mekkî'den hilâfet alıncaya kadar Erzincan'da Şirvanlızâde olarak bilinen bir zattan Kadîrî tarikatı zikrini almış ve kırk yaşına kadar bu tarikata bağlı olarak devam etmiştir.¹⁰⁹ Bundan sonra da Nakşibendi tarikatına intisap etmiştir. Nakşibendi tarikatına girişleri şöyle anlatılır; "Mevlana Halidî Bağdadî (öl.1242/1826) seçkin halifelerinden Abdullah-el Mekkî Erzincanî'yi irşad göreviyle Anadolu'ya gönderir. Abdullah-el Mekkî önce Erzurum'a oradan da Erzincan'a gelir. Abdullah-el Mekkî Hazretleri, Terzi Baba'yı ilk gördüğü vakit, ayağa kalkarak ona iltifatta bulunmuş ve kendi yanına oturtmuş, hiç kimseye yapmadığı iltifatı ona yapmış ve Abdullah Efendi Terzi Baba Hazretlerinin hüsnü halini ve yüzündeki nur pırıltılarını görünce gizli olarak onun ahvalini ve servetini araştırdıktan sonra yanına çağırarak; Oğlum, Pir-i Azam Mevlana Halid hazretleri bizi buraya gönderdi ve bize bir emanet verdi ki onu ehline vereyim. O emanete seni müstahak gördüm. Kabul buyurursan onu sana teslim edeceğim buyurmuş. Terzi Baba'nın 'siz bilirsiniz' demesi üzerine Abdullah-el Mekkî Efendi; 'Senin sehavetini (cömertliğini) servetinle münasip gördüm. Vereceğim emanet şu ki falan virde devam et, her gün sana fütuhat yetişür ' demiş. Terzi Baba'da ; 'Şeyh efendi Vallahi ben dünya için Allah demem' demiş. Abdullah-el Mekkî hazretleri de 'Oğlum haydi git sen bulacağımı buldun. Teslim edeceğim emanet dahi zaten bu idi.' buyurmuş.¹¹⁰

Terzi Baba ve Abdullah Mekkî arasında geçen bu görüşmenin Hâlid el-Bağdâdî'nin vefat ettiği yıla (1242/1827) denk geldiği ifade edilmiştir. Terzi Baba'nın Nakşibendi tarikatına intisabı 1242/1827 yılı kabul edilirse, vefatına kadar yaklaşık yirmi iki yıl boyunca bu tarikat içinde şeyhlik yapmıştır. Erzincan'da yetiştirdiği kişiler ve bıraktığı öğretilerle iz bırakan Terzi Baba, 1264/1848 yılında Erzincan'da vuku bulan kolera salgınından dolayı vefat etmiştir. Vefatını müteakip kabirleri için ahşaptan bir türbe yapılmıştır. Türbe, Erzincan'da 1939 yılında meydana gelen depremden kurtulan nadir yapılar arasında olmakla beraber, 1976 yılında mezarlıkta çıkan bir yangın sonucu yıkılmış¹¹¹ olan türbenin yerine Erzincan Belediyesi kesme taştan yeni bir türbe yaptırmıştır. Erzincan şehir mezarlığına Terzi Baba adı verilmiştir. Terzi Baba'nın dinî-tasavvufî konuları işlediği Kenzü'l-fütûh (Miftâh-ı-Kenz) adlı bir eseri bulunmaktadır. 1286 Ramazanı ortalarında (Aralık 1869) basılan nüshasından aslının mensur olduğu ve Kenzü'l-fütûh adını taşıdığı, daha sonra Rüşdü Efendi tarafından nazma çevrilip Miftâh-ı Kenz ismi verildiği anlaşılmaktadır. 1242 beyitten meydana gelen eserin sonunda Rüşdü Efendi'ye ait yirmi altı beyitlik bir münâcât ve "Medhiyye-i Hayyât" başlıklı yirmi dört beyitlik bir manzume yer almaktadır.¹¹²

Etkilediği Kişiler ve Halifeleri

Erzincan'ın manevi mimarlarının sembolü haline gelen Terzi Baba yetiştirdiği halifeleri ve tarikatının mensupları vasıtasıyla dikkat çeken bir mutasavvıf olmuştur. Onun şöhreti yetiştirdiği halifeleri vasıtasıyla Bayburt, Sivas, Elazığ...vs. çevre illere yayılmıştır. Terzi Baba'nın halifeleri vasıtasıyla onun öğretilerini ve ahlâkî ilkelerini benimseyen

¹⁰⁸ O. Aktepe, a.g.e. s.9, Ö Aslan, age, s.48

¹⁰⁹ Ö. Aslan, a.g.e. s.50

¹¹⁰ O. Aktepe. a.g.e. s.12-13

¹¹¹ Ö. Aslan, a.g.e. s. 51-56

¹¹² Nurettin Albayrak, "Terzi Baba" *DİA. C.40*, İstanbul.2011, s. 521.

kişiler olmuştur. Erzincan'ın manevî simaları arasında sayılan Çermeli Hacı Mustafa Efendi (ö. 1935) ve Ciminli Baba (ö. 1939) burada zikredilebilir. Terzi Baba'nın etkisi vefatından sonra da hem Erzincan'da hem de çevre illerde halifeleri aracılığıyla devam etmiştir. Özellikle edebiyat çevrelerinde tanınan kişilerin Terzi Baba'ya muhabbet beslemeleri ve ona şiirlerinde yer vermeleri dikkat çekicidir. Bu şekilde Terzi Baba'dan etkilenen kişiler arasında Âşık Ruhsatı (ö. 1911), Âşık Ahmet Cemil (ö. 1937) ve Şıhlılı Faik Osman Hoca (ö. 1937) örnek gösterilebilir.¹¹³

Erzincan'ın önemli âlimlerinden biri olan Hacı Hâfız Efendi Terzi Baba'nın önde gelen halifelerinden biridir ve Battâl Hoca'ya lakabıyla meşhur olmuştur.¹¹⁴ Aşçı Dede'nin hâtıratında Terzi Baba'ya ilk intisap edenler arasında sayılmaktadır. Hacı Hâfız gibi ulemadan birinin Terzi Baba'ya intisap etmesi o dönemde halkın nazarında Nakşibendi -Halidî koluna olan ilgiyi de artırmıştır. Hâfız Efendi, aynı zamanda Terzi Baba'nın damadı olarak kendisinden bahsedilmektedir.¹¹⁵ Seksen yaşlarında 1285/1868-69 yılında vefat ettiği tahmin edilen Hacı Hâfız Efendi'nin Tasavvufî ve ilmî kişiliğinin yanında şairlik yönü de vardı. Zira, Terzi Baba'nın yazmış olduğu *Kenzü'l-fütuh* adlı eseri de *Miftahü'l-kenz* ismiyle nazma çevirmiş ve eserin sonuna kendi münacatını da ekleyerek neşretmiştir.¹¹⁶

1. Leblebici Baba (Şems-i Hayâl, Süleyman Efendi)

İcra ettiği mesleğinden dolayı Leblebici Baba veya şiirlerinde kullandığı mahlası olan Şems-i Hayâl ile tanınan Süleyman Efendi, Terzi Baba'nın halifelerinden sayılmaktadır. Erzincan'ın Değirmen (Zetkiğ) köyünde 1806 (1221) yılında doğmuştur.¹¹⁷ Ümmî olmasına karşın şiirleriyle ünlenmiştir. Aşçı Dede, Abdussamed Efendi'nin evinde karşılaştığı Leblebici Baba'yı (1806-1 874) "Bir siyah aba giymiş, başında arakiye, üzerine yeşil sarık sarmış, bir ufak tesbih elinde, daima gözleri yumuk, elindeki tesbihi çarh-ı felek gibi devrettirir..." şeklinde tarif eder.¹¹⁸

Leblebici Baba'nın söylemiş olduğu şiirler toplanarak *Tuhfetü'l-Uşşâk* adı altında bir dîvân hâlinde yazılmıştır. Bu eserin tespit edilen üç nüshası bulunmaktadır. Bunlardan iki tanesi yazma hâlinde olup diğeri matbu haldedir.¹¹⁹

2. Şeyh Seyyid Mustafa Fehmi Efendi

Terzi Baba'nın vefatından sonra onun yerine tarikatın başına geçtiği anlaşılan¹²⁰ Fehmi Efendi'nin asıl adı kaynaklarda Gazi Şeyh Seyyid Hacı Mustafa Fehmi Efendi Erzincanî olarak geçmektedir.¹²¹ Kırım ve 93 (Osmanlı-Rus) harplerine katılıp büyük fedakârlıklar gösterdiği için Gazi Şeyh unvanıyla anılmakta, Hz. Peygambere ulaşan bir soydan geldiği için de Seyyid olarak kaynaklarda yer almaktadır. Hacı ismini de, tespit edebildiğimiz kadarıyla, üç defa hac görevini ifa ettiğinden dolayı aldığı nakledilmektedir.¹²²

¹¹³ Ö. Aslan, a.g.e. s. 57-59

¹¹⁴ Ü. Tuğun, (2004), a.g.e. s. 89-92.

¹¹⁵ A. İ. Dede, a.g.e. s.342;

¹¹⁶ O. Aktepe, a.g.e. s. 12, Ünal Tuğun, a.g.e.. 92. Ö. Aslan, a.g.e. s.61

¹¹⁷ Ö. Aslan, a.g.e.s.61

¹¹⁸ A. İ. Dede, a.g.e. s.339

¹¹⁹ Şems-i Hayâl, Süleyman Efendi (Leblebici Baba); *Tuhfetü'l-Uşşâk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Koleksiyonu, no. 2925; Milli Kütüphane, no. 4148. Ö. Aslan, a.g.e.s. 63

¹²⁰ O. Aktepe, a.g.e, s. 12.

¹²¹ A. İ. Dede, a.g.e s.333

¹²² Ö. Aslan. a.g.e ,s.73

İlmi kişiliği ile dikkat çeken Fehmi Efendi, Terzi Baba'nın vefat etmesinden sonra diğer halifeler ve tarikatın önde gelen müritleri tarafından tarikatın postnişini seçilmiştir.¹²³

Seyyid Mustafa Fehmi Efendi, irşad faaliyetlerinin yanında vatan savunması içinde mücadeleye atılmaktan çekinmeyen bir kahraman olduğunu ispat etmiş nadir şahsiyetlerden biridir. 1853-1856 senelerinde vuku bulan ve "Kırım Savaşı" olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşında düşman Kars'ı muhasara ettiği zaman cihat farızasını yerine getirmek için etrafına topladığı mücahitlerle beraber bu savaşa katılmıştır.¹²⁴

Rumi 1293 tarihine denk gelen ve tarihimizde 93 Harbi olarak anılan 1876-1877 Osmanlı Rus Savaşının Doğu cephesine müritleriyle katılmıştı. Buradaki kahramanlıklarını Mehmed Arif "Başımıza Gelenler" adlı eserinde aynen şöyle aktarmaktadır:

"Şeyh Hacı Fehmi Efendi'nin kahramanlığı; Bizim süvarilerimizin çoğu Eleşgirt ordusuyla beraber olup, henüz bize yetişemedikleri ve derlenip toplanmaları daha bir iki güne bağlı olduğu için, öncü ve karakol hizmetini görece kimse yoktu. İşte bu mühim vazifeyi, muhip ve müritlerinden yetmiş seksen kadar süvari ile Erzincan'dan gelip orduya katılan, Erzincânî Hacı Fehmi Efendi hazretleri üzerine aldı. Bu zat sırf cihad ve gazâ farzını yerine getirmek ve Allah rızası için, Müslümancasına orduyu hümayuna gelmişti. Kendisi yüce Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden ve çok âlim bir mübarek kimse idi.

Hacı Fehmi Efendi, diğer başıbozuk döküntü süvârilerden toplayabildiğini de yanına alarak, ordunun öncülük ve karakolluk hizmetini ifâ ediyordu. Şeyh Efendi hazretlerinin, hareketini durmadan değiştiren düşmanın niyetini sezerek, her saat başı kendi eliyle yazdığı jurnaller Kumandan Paşa'ya (Ahmet Muhtar Paşa'ya) peşpeşe gelmekte idi. Şeyh hazretleri, Muhammedî güzel ahlâka sâhip olduktan başka, devletin iç ve dış işlerini bilir, hastalığımızı ve sebeplerini anlamış, uyanık, siyâsî, kâmil bir insan idi. Ulema ve şeyhler içinde benzerini görmediğim için, yüce zâtına olan muhabbetim pek fazlaydı. Dünyada âlim ve fazıl kimseler ve şeyhler pek çoktur, sayılmakla tükenmez. Fakat biz neyiz, zaman nedir, Avrupa'nın hâli nasıldır, millet ve devlet neye muhtaçtır. Hâle ve zamana göre devletin siyaseti neyi icap eder? Bunu bilmezler. İslâm devletini, bin sene evvelki kuvvet ve şevketine sâhip zannederek, siyâsî ve içtimâî bütün işlerini ona göre görürler.

Hacı Fehmi Efendi «Ve eiddü lehum... » (Enfâl sûresi 60. âyetin ilk kelimeleri olup, âyetin tamamı kast edilmektedir. Ayetin meali: «(Ey iman edenler!) Onlara karşı gücünüzün yettiği kadar - Allah'ın düşmanı ve sizin düşmanınız olanları ve bunlardan başka Allah'ın bilip sizin bilmediğiniz diğerlerini korkutup yıldırma üzere - kuvvet ve savaş atları hazırlayın. Allah yolunda sarf ettiğiniz her şey size eksiksiz ödenir ve siz asla haksızlığa uğratılmazsınız.») âyet-i kerimesini zamanın icap ettiği şekilde tefsir ederek, ayetin alt tarafında olan «mesteta'tüm » (Gücünüzün yettiği kadar, demektir) kelimesinin şümulünü, milletin kuvvet ve kudret bulması için, ferdi mesuliyet altına soktuğunu söyler. Bu kelimenin taşıdığı tehditten kendisini hariç zanneden adam, ya hiç bir işe aklı ermeyen veya İslâm cemiyeti içinde adamdan sayılmayan biridir, derdi.

Gerçi, dünyada verilmesi en kolay olan şeyin nasihat olduğunu söylerler ki pek doğrudur. Ama Şeyh hazretleri böyle değildi. Bu Hazret, nefsinde bizzat tatbik ettiği yüce huy ve hareketlerden bahsederek halkı yüksek ahlâka teşvik ederdi. Daima çuvaldızı kendine, iğneyi karşısındakine batırarak «Ete'mürüne-n nâse... » (Bakara sûresi 44. âyetin ilk kelimeleridir. Tamamının meâli: «Kitab'ı okuduğunuz halde kendinizi unuttur da başkalarına iyilikle mi emredersiniz? Düşünmez misiniz? ») tehdidinden sakınırdı.

¹²³ A. İ. Dede, a.g.e. s.344, Ö. Aslan. a.g.e ,s.77.

¹²⁴ T. E. Şahin, Erzincan Tarihi C.2 s.281

Hazret-i Şeyh, ateş parçası bir kahramandı; Bu muhârebe çıkmadan iki sene evvel, fakir, bir iş için Erzincan'a gitmiştim. Hazret-i Hoca'yı orada tanıdım. Ahlâk ve etvârını aklımın erdiği kadar tetkik ettim. Allah onu korusun! Fazilet, cömertlik, kerem, zekâ, ilmî-irfan bir vücut giymiş de bu hazret olmuş zannolunurdu.

Kendisi, ıslahatın çevreden merkeze gitmesi fikrinde olduğu için, büyük şehirlerden çok, evvelâ köylülerin tahsiline ehemmiyet verirdi. Köylülerin hiç olmazsa, hükümetten gelecek bir emri okuyacak kadar okumaya; tahsildara verdiği vergiyi, alacağını, borcunu bilecek kadar hesaba vâkıf olmaları; dinin zarurî bilgilerini muhakkak bilmeleri için köy hocalarını teşvik ederdi. Mektebi olmayan köylere mektep yaptırmak için yardım toplar, bu yolda halka yüz suyu dökmeyi de kendisine mukaddes bir hizmet sayardı. Konağında ve sofrasında her zaman beş on misafir ve garip bulunur, bunların hepsine bizzat hizmet etmesini severdi.

Hazret-i Şeyh'in o tarihte yaşı altmış beşi geçtiği halde tüfeği omuzunda, rovelveri yanında, kaması belinde, çevik, tetik, bir ateş parçası kahraman kesilmişti. Düşmana karşı en genç gazilerimizin gösterdiğinden daha çok yararlıklar gösteriyordu. Geceleri yatak yüzü görmez; askeri hareketler sırasında uykusuzluğu, rahatsızlığı ve kuru peksimetle kanaati, kendisi için ibadetin en şerefli sayar; askerlere de daima sabır ve sebat tavsiyesinde bulunurdu.

Hazret-i Hoca'nın savaş yerinde, çeşitli ihtiyaçlar ve rahatsızlıklar içinde yaşadığı sırada, Osmanlı ülkesinde onun emsali olan âlimler ve şeyhler, rahat döşeklerinde, sanki bu cemiyetin dışında, bambaşka bir topluluk imişler gibi keyiflerine bakıyorlardı. «Her dü makbûlend emmâ in gücâ ü an gücâ! » (İkisi de hoş, amma, o nerdee bu nerde) Allah emsallerini artırsın.¹²⁵

Erzincan'da İlk Nakşibendi Dergâhının Açılması:

Mustafa Fehmi Efendi'nin, postnişin olduktan sonra tarikatın sosyal yönünün daha sistemli bir şekilde yürütülmesi ve halka ulaşmada kolaylık sağlaması açısından bir dergâh açma girişimine girdiğini görmekteyiz. Dergâhın yapımına 14 Haziran 1865 (21 Muharrem 1282) yılında başlanmış ve Mevlid Kandili olan 14 Temmuz 1867 (12 Rebiyülevvel 1284) yılında tamamlanarak açılışı yapılmıştır. Dergâhın açılışına Erzincan'da bulunan idarî, askerî ve diğer memurlarla beraber Müslüman halk davet edilmiştir. Dergâhın açılışı için çok büyük bir yemek verildiği ve şimdiye kadar Erzincan'da bu denli bir kalabalığın bir arada bulunduğu şahit olunmadığı da nakledilmiştir. Dergâhın açıldığı gün Fehmi Efendi tarafından, misafirleri ağırlamada gösterdiği gayret ve hizmetlerinden dolayı İbrahim Efendi'ye "Aşçı Dedelik" unvanı verilmiştir.¹²⁶

İlmî ve irfanî hizmetlerinin yanı sıra Osmanlı ordusunda gösterdiği fedakârlık ve cesaretiyle de ön plana çıkan Fehmi Efendi; 1277/1861, 1282/1866 ve 1297/1880 yıllarında hac vazifesini yerine getirmek için üç defa Hicaz'a gitmiştir. Son haccında (23 Aralık 1880) tarihinde Mekke'de vefat etmiştir. Cenaze namazı bir sonraki gün Mescid-i Haram'da

¹²⁵ Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, C.2 Haz. Ertuğrul Düzdağ Tercüman 1001 Temel Eser s.332-335

¹²⁶ A. İ. Dede, a.g.e s.478-500, Halil Baltacı, Baltacı, "Aşçı İbrâhim Dede Hâtıratı Çerçevesinde XIX. Yüzyıl Erzincan'ında Dini ve Tasavvufî Hayat", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, İlahiyat Özel Sayısı*, 2015 s. 49. Nakşibendî dergâhı olarak Erzincan'da inşa edilen ilk dergâh olma özelliği taşıyan bu yapı, 1939 yılında meydana gelen depremde yıkılmış ve maalesef günümüze ulaşmamıştır. Ö. Aslan, a.g.e. s.82.

büyük bir kalabalığın katılımıyla Müftüzâde Seyyid Ahmed tarafından kılınmış ve cenazesi Hz. Hatice'nin ayak ucuna defnedilmiştir.¹²⁷

3. Şeyh Ahmed Fevzi Efendi (Baysoy)

Millî mücadele döneminde gerek kongrelerdeki katkılarıyla ve gerek ayaklanmalar dönemindeki ikna edici konuşmalarıyla dikkat çeken isimlerden biri olan Şeyh Ahmed Fevzi Efendi, Terzi Baba dergâhının Erzincan'daki son temsilcisi kabul edilmektedir.¹²⁸ Şeyh Seyyid Mustafa Fehmi Efendi'nin oğlu olarak H. 1280 / 1864 tarihinde Erzincan'da doğdu.¹²⁹ Kardeşi Mehmed Sıdkı Efendi'yle beraber, babasının terbiyesinde ve Aşçı İbrahim Dede'nin gözetiminde büyüyen Fevzi Efendi, çocukluğundan itibaren Terzi Baba Dergâhının çevresinde yetişmiş, küçük yaşlarda başladığı dinî eğitimini babası Şeyh Fehmi Efendi ve Erzincan'ın önemli müderrislerinden olan Sıddık Hoca'dan dersler alarak tamamlamıştır. Tasavvufî kişiliği ve ilmî birikimi ile dikkat çeken Ahmed Fevzi Efendi'ye abisi Mehmed Sıdkı Efendi'yle beraber 27 Şevval 1313/10 Nisan 1896 Osmanlı Devleti tarafından mahreç mevleviyeti ilmî payesi verilmiştir. Osmanlı Devleti hukuk sisteminde önemli bir paye olan mahreç mevleviyetinin Fevzi Efendi'ye verilmesi; ilmî birikiminin ileri derecede olduğunu ve Millî mücadele döneminden önce de devlet kademelerinde önemli görevler aldığını göstermektedir.¹³⁰

Ahmed Fevzi Efendi, Sultan II. Abdülhamid aleyhindeki görüşlerinden dolayı 1887 yılında Şam'a sürülmüş ve yedi yıl sonra sürgün hayatı sona erince 1894 yılında Erzincan'a geri dönmüştür.¹³¹

Erzincan'ın tasavvufî kültürüne ciddi katkıları olan Fevzi Efendi, daha önce Erzincan'da aktif olarak faaliyet gösteren, ancak yüz yıla yakın bir süre harap bir şekilde kapalı bulunan Mevlevî tekkesinin yeniden inşa edilip açılması için çaba göstermiştir.

İstanbul'da başlayan ve 31 Mart Vakası olarak bilinen askerî ayaklanmada; Erzincan'da birtakım askerî hareketlenmeler olmuş, şehrin ileri gelenleri ve özellikle de Fevzi Efendi'nin askerlere yaptığı ikna edici konuşmalar sayesinde herhangi bir sıkıntı yaşanmadan olaylar sona ermiştir. Fevzi Efendi'nin burada yapmış olduğu konuşma neticesinde halkın ve askerlerin ikna olması, Fevzi Efendi'nin o dönemde halk üzerindeki nüfuzuna işaret etmesi bakımından önemlidir.¹³²

Fevzi Efendi, I. Dünya Savaşı sırasında Rusların Erzincan'ı işgali esnasında halkın buradan göçe zorlanmasına karşı çıkıp pasif direnişe teşvik etmesi üzerine esir edilmiş ve Tiflis'e götürülmüştür. Esaret hali yaklaşık dokuz ay sürdükten sonra Rusların elinden kurtulmuş ve Erzincan'a dönmüştür. Bundan sonra daha İstiklal harbinin başlarında Haziran 1919'da Amasya'daki Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa ile yakın ilişki kurdu ve Onun Erzincan'a gelişinde törenle karşıladı. Millî Mücadele yıllarında, Mustafa Kemal

¹²⁷ A. İ. Dede, *a.g.e.*, s. 566. Aşçı İbrahim Dede, Fehmi Efendi'nin kabrinin önce ağaçtan yapılmış bir parmaklık içinde olduğunu, daha sonra İstanbul'dan getirilen mermerle mezarının yapıldığını, mezar taşının da her iki tarafı yazılı şekilde düzenlenerek yerleştirildiğini nakletmiştir 1925 yılında Abdulazîz b. Suûd'un emriyle Hz. Hatice'nin türbesi de dâhil olmak üzere orada bulunan türbeler yıktırılmış ve mezar taşları da kaldırılmıştır. Ö. Aslan, *age.* s.83-84

¹²⁸ T.E.Şahin, *Erzincan Tarihi*, C. 2, s. 285; Ü. Tuysun, *Erzincan'ın Manevi Mimarları*, s. 109; Halil Baltacı, Ömer Aslan, "Erzincan'da Nakşî-Hâlidî Gelenek" *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2017, C.1, Sayı:2 s. 80-95, ; Ö. Aslan, *a.g.e.* s.86.

¹²⁹ Hüseyin Bulut, *Millî Mücadelede Erzincan*, Erzincan, 1997, s.147.

¹³⁰ Ö. Aslan, *a.g.e.* s.88

¹³¹ H.Bulut, *a.g.e.*s.147

¹³² Ö. Aslan, *a.g.e.* s.91

Paşa'nın yanında yer alarak birlikte çalışmış, 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'ne, Erzincan Delegatesi olarak katılmıştır. Çok saygınlığından "Temsil Heyeti"ne Erzincan adına seçilip, Sivas Kongresi'ne de katılmak üzere, önceden Erzincan'a geldi. Hükümetin emriyle, bazı eşkiyanın, Çardaklı Deresi'nde "Mustafa Kemâl ve Temsil Heyetini yakalamak istediklerini duyunca Kemah'ta Sağıroğlu Hâled Beye yazdığı şifreli Telgraflarıyla, bu yolun açık tutulmasını sağladı. Sivas Kongresi'ne, Erzincan Sancağı temsilcisi olarak katıldı: "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsil Heyeti'ne de seçildi . T.B.M.M'nin 1. dönemine Erzincan Milletvekili seçilerek 28 Nisan 1920'de Meclise katıldı. Mecliste; Şer'iye, Evkaf, İrşad ve Tapu-Kadastro Komisyonlarında görev yaptı. Dönem içinde on ikisi gizli oturumda olmak üzere kürsüde otuz beş kez söz aldı. İki kez de kanun önerisi verdi.

1923 baharında, Ankara'da hastalanınca, Meclisten izin alıp Erzincan'a geldi. Kısa bir süre sonra 1924'te vefat etti. Evli olup iki çocuk babası idi. Mezarı, Erzincan'ın Terzibaba Türbesi yanındadır. Mecliste Şeyh Hacı Ahmed Fevzi Efendi olarak anılırdı. TBMM tarafından kendisine yeşil şeritli bir İstiklal Madalyası da verilmiştir.¹³³

2. Muhammed Sâmi Erzincanî (Pîr-i Sâmi) ve Kırtıloğlu Tekkesi

Terzi Baba ile Erzincan'da başlayıp devam eden Nakşibendi -Halidî tarikatı; Muhammed Sâmi Erzincanî'nin kurduğu Kırtıloğlu Tekkesi ile genişlemiş, Erzincan'ın yanı sıra ilçelerine ve çevre illere de yayılmıştır. Kırtıloğlu Tekkesi veya Kırtıloğlu Dergâhı şeklinde de isimlendirilen bu tekke, Abdurrahman-ı Tâgî'den icazet alan Muhammed Sâmi Erzincanî ile başlayıp, Muhammed Beşir Efendi, Dede Paşa Bayburdî, Abdurrahim Reyhan Efendi ve onun takipçileriyle beraber günümüze kadar faaliyetlerine devam etmiştir.

Pîri Samî adıyla ünlü olan Muhammed Sâmi Erzincanî, 1847 senesinde Erzincan'ın Selüke (Yeşilçay) Köyü'nde doğmuş olup Erzincan'daki Kırtıloğlu ailesine mensuptur. Asıl adı Muhammed ikinci adı Sâmi'dir. Gençliğinde Erzincan Müftüsü ve Erzincan'ın ileri gelen hocalarından ders almıştır. Bu dönemde ismi belirtilmeyen bir Kâdirî şeyhine intisap ettiği daha sonra da Terzi Baba halifelerinden Şeyh Fehmi Efendi'ye bağlandığı nakledilmektedir. Muhammed Sâmi'nin daha ileri eğitim almak için İstanbul'a gittiği, Fatih Medresesi'ni başarıyla bitirdikten sonra müderrislik icazetnamesi alarak Erzincan'a dönmüş, bugün Üzümlü İlçesi'ne bağlı Keleriç (Karakaya) Köyü'nde bir müddet imamlık yapmıştır. Bir süre sonra bu görevinden ayrılan Muhammed Sâmi belli bir zaman görev almamış daha sonra Erzurum'un Hınıs İlçesi'ndeki medresede muallimlik görevine atanmıştır. Buradaki memuriyeti esnasında Halidî şeyhlerinden Abdurrahman Tâgî ile tanışan ve ona intisap eden Sâmi Efendi'nin görevinden istifa ederek 1882 senesinde Nurşin'e taşındığı görülmektedir. Nurşin dergâhında bir sene gibi kısa bir süre içinde hilafet almaya hak kazanan Sâmi Efendi'nin bu hızlı yükselişine itiraz eden daha eski müridlerine Tâgî'nin verdiği cevap tanındıktır: Erzincanlı hoca buraya geldiğinde sobası temizlenmiş, kuru odunla doldurulmuş, önünde de tutuşturucu yerleştirilmiş duruyordu, biz sadece kibrit çaktık.¹³⁴ Bu sözler Yakup Çerhî'nin Ubeydullah Ahrâr için kullandığı ifadeler benzer. Kendisine, Pîr-i Sâmi lakabının, şeyhi Tâgî tarafından verildiği ve 1883 senesinde irşad vazifesiyle Erzincan'a geldiği anlaşılmaktadır. Erzincan'a döndüğünde ilk zamanlarda tekke kuramamıştı. Daha sonra dedesinin yardımıyla kurduğu dergâha ilave olarak fakirlere yardım maksadıyla vakıflar tesis ettiği görülmektedir. Ailesinin isminden mülhem olarak, Kırtılzâde/Kırtıloğlu Tekkesi olarak bilinen dergâhın, çevresinde inşa

¹³³ H. Bulut. a.g.e. s.147-148

¹³⁴ Ünal Tuygun, *Pîri Sami Hazretleri Hayatı ve Sohbetleri*, Kervan Yayınları, Erzincan, 2006, s. 20-21.

edilen câmi, ev, değirmen vb. yapılarla bir müddet sonra koca bir mahalleye dönüştüğü kaydedilmektedir.

Pîr-i Sâmi 1912 yılında vefat edip kendi dergâhına defnedilmiştir. Sevenleri tarafından inşa edilen türbesi depremde yıkılmış, sonraki dönemlerde mezarının üzerine bugünkü türbesi yapılmıştır. Terzi Baba ile birlikte halkın önemli ziyaretgâhlarından birisidir. Vefat etmeden önce irşad görevini halifelerinden Erzincanlı Beşir Efendi'ye bıraktığı anlaşılmaktadır.¹³⁵

Muhammed Beşir Erzincânî

Dedelerinin Buhara'dan Bağdat, Antep ve Maraş üzerinden Erzincan'a göç ettikleri bildirilen Beşir Efendi'nin aslen Maraşlı Emirzâdeler olarak bilinen bir aileye mensup olduğu ve Erzincan'a 1800'lü yıllarda yerleştikleri nakledilmektedir. 1865 senesinde Sepesük (Saztepe) köyünde doğmuştur. Nakîbü'l-eşrâflık kurumunun aileye verdiği Seyyidlik Şeceresi'nden soyu baba tarafından Hz. Hüseyin'e dayandığı ifade edilmekte fakat şecereyi gösteren bu vesikanın kaybolduğu anlaşılmaktadır.

Tasavvufa intisabı, Pîr-i Sâmi ile tanışması ve müridi olmasıyla gerçekleşen Beşir Efendi'nin halife olduktan sonra Erzincan dışında önce Otlukbeli daha sonra da Tercan'da irşad faaliyeti yaptığı anlaşılmaktadır. Şeyhi Pîr-i Sâmi vefat edince yeniden Erzincan'a dönen Beşir Efendi yaklaşık yirmi senelik irşad vazifesinden sonra 8 Ekim 1932 senesinde vefat etmiştir. Kabri Terzi Baba Mezarlığındadır. Pîr-i Sâmi'nin kendisi hakkında; "Şah-ı Nakşibendi Efendimizi görmek isteyenler Beşir Efendi'yi ziyaret etsin." diyerek halifesini tahsin ettiği görülmektedir. Kendisinden sonra tarikat postuna Dede Paşa lakaplı Musa Bayburdî (Musa Baştürk) oturmuştur.¹³⁶

¹³⁵ H. Baltacı, Ö. Aslan, a.g.m. s. 89-90

¹³⁶ H. Baltacı, Ö. Aslan, a.g.m. s.90-91

SONUÇ

Erzincan Doğuyu batıya bağlayan bir yol üzerinde olduğundan 19. Yüzyılın sonlarında da bu önemini devam ettirmiştir. Osmanlı devlet adamları da Erzincan'ın bu önemini kavradıklarından Bu şehre önem vermişler ve dolayısıyla Ordu merkezini de buraya naklederek bölgenin savunmasında önemli bir merkez olmasını sağlamışlardır.

19. Yüzyıl sonları Osmanlı devleti ve Erzincan açısından sorunlar yumağı olan İmparatorluğun gerçekten en uzun yüzyılı idi. Erzincan Osmanlı – Rus savaşlarındaki ağır mağlubiyetlerin faturası en ağır biçimde ödeyen birkaç şehrimizden biriydi. Buna bağlı olarak ekonomik ve siyasi sıkıntılar bundan sonra da daha ağır bir biçimde devam emiştii.

Sonuç olarak Erzincan'ın idari yapısının günümüzden farklı olduğunu görüyoruz. Mesela 1864 vilayetler nizamnamesine göre oluşturulan idari yapıda Erzincan Erzurum sancağına bağlı bir mutasarrıflıktı. Kazaları ise bu yüzyılın sonlarında birkaç kez değişikliğe uğramıştı. 1881/1882 nüfus sayımı ve bu tarihlere yakın salnameleri örnek alsak ta zaman zaman günümüzde Tunceli'ye bağlı olan Ovacık ve Pülümür (Kuzucan) kazalarının kısa bir süre de olsa Kelkit'in Erzincan'a bağlı olduğu dönemler olmuştu. Ancak biz çalışmamızı günümüzdeki Erzincan ile sınırlı tuttuğumuzdan sadece Tercan ve Kemaliye (Eğin)'i konuya dahil ettik. Burada da gördük ki nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanlar teşkil ediyordu.

Muhacirler meselesinde ise; Osmanlı-Rus savaşlarının sonucunda Rus Çarlığı Kafkaslarda sürekli kalabilmek maksadıyla bölgenin demografik yapısını değiştirmek için Kafkasyalı Müslüman topluluklar üzerinde akla gelebilecek her türlü baskı ve zulmü uygulayarak insanları göçe zorlamıştı. Bunun neticesinde başlayan göçlerde Erzincan ve Bölge halkının nasıl etkilendiği ve bunlarla olan ilişkileri hakkında bilgi vererek Erzincan halkının maddî ve manevî yardımları ve misafirperverliğinin gerçekten taktire şayan bir ölçüde olduğunu gördük.

Ermeni meselesinde ise aynı tarihlerde Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki ve özellikle Vilayet-i Sitte yani altı vilayetteki olaylarla benzerliği ve hatta birbirleriyle bağlantılı dışarıdan organize edilen hareketler olduğunu gördük. “*Millet-i sadıka*” olarak Osmanlı tarihinde yer alan bir topluluğun, Osmanlı Devletini parçalamak ve doğuda kendilerine bağlı kukla bir devlet kurabilmek için nasıl alet edildiğini ve iki toplumun birbirine düşman edilerek kapanmaz bir yara açtıklarını gördük. Dolayısıyla büyük çatışmaların ve tehcirlerin yaşandığı I. Cihan harbi öncesindeki ilk Ermeni isyan hareketlerini ve bu gelişmelerin o zamanlar da bile Müslüman Türk halkı lehine neticeleneceğini gördük.

Son bölümümüzde ise Türk coğrafyasının hemen her yerinde var olan tasavvuf hareketlerinin Erzincan'daki durumunu, Anadolu'nun fethiyle beraber başladığını ve özellikle 19. Yüzyılın son döneminde toplum üzerinde ciddi etkisinin olduğunu ve bu hareketlerin liderlerinin Osmanlı-Rus ve İstiklal harplerinde her türlü mücadeleye ve özellikle de silahlı mücadeleye destek verdikleri müşahede ettik.

BİBLİYOGRAFYA**1. BOA. (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri):**

BOA. A. MKT. NZD. /328-8 (Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı)

BOA. A.}MKT. NZD. 356 /75.

BOA. A{ MKT. MHM. /256-18, (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı)

BOA. A{ MKT. MHM. /290-73

BOA. A { MKT. MHM. / 305-85

BOA. A.}MKT. MHM. 224/80

BOA. A { MKT. MHM. / 413-40.

BOA. A. MTZ. (04) 43/14 (Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî Belgeleri)

BOA. DH. MKT. / 1484-5 (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî)

BOA. DH. MKT. / 1488-85

BOA. DH. MKT. / 1505-13,

BOA. DH. MKT. 429/77,

BOA. DH. MKT. 437/20

BOA. İ.DH. / 52-35423 (İrade Dahiliye)

BOA. İ.DH. / 876-69936

BOA. İ DH. 1314 R – 6

BOA. İ.ŞD. / 6-311 (İrade Şura-yı Devlet)

BOA. İ.ŞD. / 90-5350

BOA. İ MVL / 563-25318 (Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri)

BOA. MVL / 711-12.

BOA. MVL. / 1034-25,

BOA. MVL. / 1034-25,

BOA. M.V. 92/26 (Meclis-i Vükelâ Mazbataları)

BOA. Y. E.E-553/6. (Yıldız Esas Evrakı)

BOA. Y. A. HUS. 338/17 (İrade Hususî)

BOA. Y.A.HUS. 338/19

BOA. Y.A.HUS. 338/33;

BOA. Y.A.HUS. 338/54

BOA. Y. MTV. 129/70 (Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı)

BOA.Y. MTV. 130/37

BOA. Y.MTV. 130/37

BOA. Y.MTV. 156/39

BOA. Y.PRK.ASK. 62/108 (Yıldız Perakende - Askerî Maruzât Evrakı)

BOA. Y.PRK. UM. 25/72 (Yıldız Perakende Evrakı Umumi)

BOA. Y.PRK. UM. 35/34

2. Salnameler:

1897 (1315) Erzurum Vilayet Salnamesi

3. Yayınlanmış Vesikalar, Eserler ve Makaleler

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin - Arslan, Nizamettin; "Erzincan'da Mevlevilik ve Mevlevihaneler" 2. *Uluslararası Sultan Divani ve Mevlevilik Sempozyumu 1-2 Haziran 2012 Bildiriler Kitabı*, Afyonkarahisar. 2013

Akçora, Ergünöz- Kaya, Mehmet, "Ermeni Komitelerinin Anadolu'da Çıkardıkları İsyânlar (1878-1905)," *Yeni Türkiye S.60 C.III Ermeni Meselesi Özel Sayısı* Ankara 2014

Aktepe, Orhan, *Terzi Baba ve Miftah'ı-Kenz*, Erzincan. 2003.

Akyüz, Jülide, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri" *bilig*, Yaz / 2008, sayı 46 (ss.37-56)

Albayrak, Nurettin, "Terzi Baba" *DİA. C.40*, İstanbul.2011, s. 521.

Ali Kemal, *Erzincan Tarihi, Coğrafi, İktisadi, Etnografî, İdari, İktisadi Tetkikat Tecrübesi*, İstanbul, 1962

Arıkan, Zeki, "Eğîn Kasabası'nın Tarihsel Gelişimi" *Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi* OTAM, C.12 (ss.1-64). 2001.

Aslan, Ömer, *Erzincan'da Tasavvuf Kültürü ve Nakşbendîlik* (Yüksek Lisans Tezi) Erzincan 2018

Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları-I, Çok Yönlü Bir Sufî'nin Gözüyle Osmanlı Hayatı* (Haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, İstanbul. 2006.

Azamat, Nihat; "Kemahlı İbrâhim Hakkı", *TDV İ.A., C.25* Ankara 2002. s.220-221

Asan, Hakan; "Devlet, Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)" *Göç Araştırmaları Dergisi – The Journal of Migration Studies*, Volume: 2 No: 3 January-June 2016.

Baltacı, Halil; "Aşçı İbrâhim Dede Hâtıratı Çerçevesinde XIX. Yüzyıl

Erzincan'ında Dinî ve Tasavvufî Hayat", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, İlahiyat Özel Sayısı, 2015.

_____ - Aslan, Ömer; "Erzincan'da Nakşî-Hâlidî Gelenek" *Batman*

- Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2017, C.1, Sayı:2 s. 80-95
- Biröl, Nurettin, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Erzincan’a Gelen Kafkas Muhacirleri”
4. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 2-5 Mayıs, Bildiriler Kitabı, Erzurum 2019
- _____, “19. Yüzyıl Sonlarında Refahiye ve Çevresinde Asayiş Problemleri” *Refahiye Araştırmaları Sempozyumu*, 14-15 Mart 2019, Refahiye – Erzincan. <http://refahiyesempozyumu.ebtu.edu.tr>
- _____, “1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rifat Paşa” *Yeni Türkiye S.60 C.III Ermeni Meselesi Özel Sayısı* Ankara 2014 s.2071-2088
- Bulut, Hüseyin, *Milli Mücadelede Erzincan*, Erzincan, 1997.
- Ceylan, Hasan Hüseyin, *Cumhuriyet Dönemi Din/Devlet İlişkileri C. III*, Ankara 1991
- Cuinet, Vital, *La Turquie D’asia- I*, Paris, 1892
- Çakaloğlu, Cengiz, “Erzincan ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1896)” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Sayı:13 Erzurum. 1999
- Danişmend, İsmail Hami, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, İstanbul 1972
- Demirtaş, Mehmet, “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının Doğu Anadolu’da Nüfus Hareketlerine Etkisi ve Doğu Vilayetlerinin Nüfusu” *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu (20-21 Şubat 2014 Selanik) Bildiri Kitabı C. I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 2014
- Erdem, Ufuk, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi Erzurum 2014.
- Erkan, Süleyman, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi, C.IV*, Ankara 1999. Ss.612-632
- Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebî Seyahatnâmesi*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1314
- Gül, Abdulkadir, “Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği)” *EÜHFD, C. XVII, S. 1– 2 Erzincan 2013. ss.1-29*
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983,
- Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi-I*, Ankara. 1994
- Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976
- İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi C.I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut*, İstanbul 2004,

- İnalçık, Halil, Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul 2004.
- İpek, Nedim, "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler 1877-1900" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, Samsun.1991
- Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1943
- Karataş, Ömer; "Karaçay Türklerinin Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX / 2, 2014, (525-538)
- Karpat, Kemal H, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*.(Çev. Bahar Tırnakçı) İstanbul 2010
- _____, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Keha, Murathan, "1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'ne Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum'un Durumu" *Ekev Akademi Dergisi Yıl: 17 Sayı: 57 (Güz 2013)*
- Kılıç, Ümit- Gül, Abdulkadir, "Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış", *History Studies-İnternational Journal of History Studies*, S. 1, 2011
- Konukçu, Enver, "Tercan'ın Tarihi" *Cumhuriyet'in 75. Yılında Tercan*, Ankara 1998.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.
- Küçük, Cevdet, "Erzurum" *DİA. C.11* s. 335
- Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüşdü, Mülazım M. Eşref, *Osmanlı Atlası*, (haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş) İstanbul 2003
- Mazıcı,Nurşen, *Belgelerle Uluslararası Rekâbette Ermeni Sorununun Kökenleri.(1878-1918)*, İstanbul 1987.
- Mccarthy, Justin; *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)* (Çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. 2014
- Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler, C.2*, Haz. Ertuğrul Düzdağ Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul (Basım tarihi yok)
- Ökte, Ertuğrul Zekai, *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi I-II*, İstanbul 1989.
- Öngören, Reşat, "Başlıca Tarikatlar", *Tasavvuf El Kitabı*, editör: Kadir Özköse, Grafiker

- Yay., Ankara, 2012.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. II-III*, İstanbul 1983
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara, 1997.
- Sümer, Faruk, *Selçuklu Devri Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara 1990
- Şahin, Tahir Erdoğan, *Erzincan Tarihi, C.I-II*, Erzincan. 1987.
- _____, "Erzincan'da Mevlevîlik Hareketleri", *9. Milli Mevlânâ Kongresi*,
15-16 Aralık 1997 Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 1998, (ss.123-142)
- Şemseddin Sami, *Kamus'u Türkî*. Dersaadet 1317
- Şimşek, Selami, "Erzincan Mevlevîhânesi Son Postnişini Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi'nin
Divân'ında Mevlânâ ve Mevlevîlikle İlgili Düşünceleri" *Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8 [2007], sayı: 20, Mevlânâ'ya Armağan Sayısı, ss. 159-174
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul. 1971
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980.
- _____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul. 1980
- Tuygun, Ünal, *Erzincan'ın Manevi Mimarları*, Kervan Yay., İstanbul, 2004.
- _____, *Piri Sami Hazretleri Hayatı ve Sohbetleri*, Kervan Yayınları, Erzincan, 2006.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, C.II*, Ankara 1975
- Yerasimos, Stefanos; *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, İstanbul 1980.